

Mana Rivayeti Bağlamında Hadis Tenkidinin Gelişimi: Besmele Rivayeti Özelinde İnceleme

The Development of Hadith Criticism in the Context of Mâna Transmission: A Case Study on the Narration of Basmala

Büşra ÇETİN

Yavuz KÖKTAŞ

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Rize,
Türkiye

Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı “Hadis Tenkidi Açısından Mânâ ile Rivayet Olgusu” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

This article is a revised version of the doctoral dissertation entitled “The Phenomenon of Transmission by Meaning in Terms of Hadith Criticism”, prepared by the first author under the supervision of the second author.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Büşra ÇETİN
E-mail: busra.cetin@erdogan.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 14.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 03.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 17.06.2025

Atf: Çetin, Büşra – Köktaş, Yavuz. “Mana Rivayeti Bağlamında Hadis Tenkidinin Gelişimi: Besmele Rivayeti Özelinde İnceleme”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 64/1 (Ağustos 2025), 71-89.

Cite this article as: Çetin, Büşra – Köktaş, Yavuz. “The Development of Hadith Criticism in the Context of Mâna Transmission: A Case Study on the Narration of Basmala”. *Journal of İlahiyat Researches* 64/1 (August 2025), 71-89.

ÖZ

Erken dönem rivayet kültürünün belirgin özelliklerinden biri hadislerin mana ile rivayet edilmesidir. Mana ile rivayette temel şart, hadisin anlamını korumak olsa da bazı durumlarda ortaya çıkan lafız farklılıkları, çeşitli açılardan tartışmalara yol açarak hadis tenkidinin konusu haline gelir. Hadis tenkidi ise durağan bir süreç olmayıp zaman içinde değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu çalışma, Enes b. Mâlik’ten nakledilen besmele rivayeti üzerinden hadis tenkit metodolojisinin tarihî gelişimini incelemektedir. Çalışmanın temel problemi besmele rivayetinde görülen lafız farklılıklarının hadis tenkidinde nasıl değerlendirildiği ve bu değerlendirmelerin zamanla nasıl bir dönüşüm geçirdiğidir. Bu bağlamda araştırmanın ilk aşamasında, hadisin isnad ve metin analizi yapılmış rivayet metinlerindeki farklılıklar tespit edilerek aynı isnad grubuna ait metinler kendi içinde ve diğer isnad kümeleriyle karşılaştırılmıştır. Mezkûr süreçte lafız farklılıklarını ve kaynağını belirlemeye yönelik bir değerlendirme gerçekleştirilmiştir. İkinci aşamada ise hadis tenkidinin mütakaddim ve müteahhir dönemlerindeki gelişimi, bu rivayet etrafında şekillenen tenkit ve yorumlar bağlamında ele alınmıştır. Bu çerçevede dönemler arasındaki temel farklılıklar ortaya konularak hadis tenkidinin geçirdiği metodolojik dönüşüm incelenmiştir. Çalışma, besmele rivayetinin erken dönemden itibaren farklı şekillerde yorumlandığını ve hadis tenkit metodolojisinin dönemler arasında değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Araştırmada elde edilen sonuçlar, önce temel çıkarımlar halinde sunulmuş ardından bu çıkarımlara dayanak teşkil eden veriler üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Böylece ilgili rivayetlerin nasıl ele alındığı, tenkitlerin hangi çerçevede şekillendiği ve yorum farklılıklarının hangi unsurlara dayandığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tenkit, Mana, Rivayet, Besmele.

ABSTRACT

One of the key features of the early narration culture is was the hadith transmission based on meaning (mâna). While the primary condition in narration with the meaning is to preserv the hadith’s meaning, the variations in wording that arise in some cases lead to discussions from diverse angles and become the subject of hadith criticism. Hadith criticism, however, is not a static process and has evolved and transformed over time. This study examines the historical development of hadith criticism methodology over the basmala hadith narrated from Anas b. Mâlik. This study primarily addresses the issue of how the wording variations in the narration of the basmala were evaluated in hadith criticism and how these evaluations transformed over time. In this context, in the first stage of the study, the isnâd, and textual analysis of the hadith was carried out and differences in the narration texts were identified and the texts belonging to the same isnâd group were compared within themselves and with other isnâd sets. In the mentioned process, an assessment was carried out to identify the wording variations and their source. In the second stage, the development of hadith criticism in the early (mutaqaddim) and later (muta’akhhir) periods is discussed in the context of criticism and interpretations shaped around this narration. In this framework, the methodological changes of hadith criticism is examin by identifying the main differences between the periods. The study reveals that the narration of basmala has been interpreted in different ways since the early period and that the methodology of hadith criticism has changed between periods. The findings of the study were first presented as key conclusions and then explanations were made on the basis of the data underpinning these conclusions. Thus, it was revealed how the related narrations were dealt with, in which framework the criticisms were shaped, and on which elements the variations in interpretation were based.

Keywords: Hadith, Criticism, Meaning, Narration, Basmala.

GİRİŞ

Hadis ilmi, Hz. Peygamber'den günümüze uzanan köklü geçmişinde tenkit yöntemlerinde sürekli değişim ve gelişim yaşamıştır. Bu sebeple dönemsel dönüşümlerin incelenmesi büyük önem taşır.

Erken dönem rivayet geleneğinin öne çıkan özelliklerinden biri, hadislerin mana ile nakledilmesidir. Söz konusu durum, lafızlardaki değişimler nedeniyle hadis tenkidinin önemli bir konusu olmuştur. Bu minvalde Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-12) nakledilen ve Hz. Peygamber'in besmeleyi nasıl okuduğunu içeren rivayet, bahsi geçen fiilin farklı yorumlara açık olması ve râvilerin kendi anlayışları doğrultusunda aktarmaları nedeniyle yedi farklı lafızla rivayet edilmiş ve erken dönemden itibaren yoğun bir tenkid faaliyetine konu olmuştur. Besmeleyle ilgili meselelerin kıraat, fıkıh ve hadis gibi farklı İslamî ilim dallarını ilgilendirmesi ayrıca Enes b. Mâlik rivayeti dışında akli ve nakli delillerle ilişkilendirilmesi, bu konuda geniş bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim İbn Huzeyme (öl. 321/933), İbn Ukde el-Cârûdî (öl. 332/944) ve Dârekutnî (öl. 388/998) gibi önemli muhaddislerin bu konuyla ilgili müstakil eserler yazdığı bilinmektedir. Ancak bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır.¹ Konuyla ilgili günümüze ulaşan eserler arasında İbn Abdülber'in (öl. 463/1071) *el-İnsâf fî mâ beyne ulemâi'l-müslimîn fi kırâati bismillâhırrahmânırrahîm*, Zehebî'nin (öl. 748/1347/1348), Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *Mes'eletü'l-cehr bi'l-besmele* eserini özetlediği *Muhtasarı Kitâbü'l-cehr bi'l-besmele*², İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) *Mes'eletü's-tesmiye*³, Ebû Şâme el-Makdisî'nin (öl. 665/1267) *Kitâbü'l-besmele*⁴ eserleri zikredilebilir. Özellikle Ebû Şâme'nin eseri, hacimli yapısının yanı sıra günümüze ulaşmayan eserlerin muhtevasına dair sunduğu bilgilerle ayrı bir öneme sahiptir.

Güncel literatürde besmele rivayetine dair çalışmalar, genellikle rivayetin fıkıh ve kıraat bağlamındaki yorumlarına veya hadis tenkidinin dönemlendirilmesine odaklanmaktadır. Sami Büyükkaynak'ın "Rivayetlere Göre Besmelenin Süre Başlarında Müstakil Bir Ayet Olup Olmadığı ve Namazda Kıraati Meselesi"⁵ ile Münir Yaşar Kaya'nın "Besmelenin Âyet Olması ile İlgili Tartışmalar"⁶ başlıklı çalışmaları bu yaklaşıma örnektir. Bu makaleler, farklı sahâbî rivayetlerini dikkate alarak meseledeki ihtilafları çözmeyi amaçlamaktadır. Buna karşılık, bahsi geçen çalışmada besmele rivayeti, fikhî değerlendirmelerden ayrıştırılarak doğrudan hadis tenkidi açısından ele alınmış ve farklı dönemlerde nasıl değerlendirildiği incelenmiştir. Ferruh Kahraman'ın "Besmele ile Fâtiha Arasındaki Münasebet" adlı makalesi ise kıraat ilmiyle ilgilidir.⁷ Arapça literatürde "Ahkâmü'l-istiâze ve'l-besmele"⁸ adlı çalışma da benzer şekilde Enes b. Mâlik rivayetine özel olmadığı gibi konuyla ilgili birçok hükmü tasvîrî bir üslupla ele alır. "Turuku Hadîsi Enes b. Mâlik fi'l-besmele fi's-salât"⁹ adlı makalede ise Enes b. Mâlik hadisi özelinde doğru lafzın tespitine odaklanılmıştır. Ancak bu çalışma, tenkit metodolojisinin tarihsel boyutuyla ilgilenmemektedir. "To Basmalah or not to Basmalah: Geography and Isnad in Early Islamic Legal Traditions"¹⁰ başlıklı çalışmada ise sahâbî rivayetleri bölgesel bağlamda incelenmiştir.

Hadis tenkidine dair dönemsel yaklaşımları ele alan eserler arasında Hamza Melibârî'nin *Nazarâtün cedide fi ulûmi'l-hadîs*¹¹ eseri usûl kaideleri çerçevesinde mütekaddim ve müteahhir dönem farkını vurgulamaya odaklanır. Enes Topgöl'ün *Rivayetten Râviye Cerh Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*¹² eseri ise mütekaddim dönem tenkid metodolojisini ortaya koyması açısından derece önemlidir.

Bu çalışma, besmele rivayetini kıraat ve fıkıh bağlamında ele alan çalışmalardan farklı olarak hadis tenkidinin tarihi gelişimi çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu minvalde, rivayet etrafında gelişen tenkit ve yorumlar, mütekaddimin ve müteahhirin dönemlerindeki yaklaşımlar ışığında incelenmiş; süreçte rivayet özelinde hadis tenkidinin geçirdiği dönüşümler, dönemler arasındaki temel farklılıklar ve bu değişime etki eden unsurlar tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar önce genel bir çıkarım olarak sunulmuş ardından bu çıkarımları destekleyen veriler zikredilerek sistematik bir analiz yöntemi benimsenmiştir.

1. İSNAD-METİN ANALİZİ VE RAVİ GRUPLARI

Enes b. Mâlik'in besmeleye dair rivayeti, Hz. Peygamber ve ardından gelen ilk üç halifenin arkasında namaz kıldığını belirten bir cümleyle başlar. Bazı nakillerde bu kısım yer almaz ve doğrudan kıraatin başlangıcına geçilir. Hadis, besmelenin ya hiç okunmadığına ya da sesli okunmadığına işaret eden farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Bu metinler, aşağıda isnad incelemelerinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Rivayet, geniş bir isnad ağına sahip olup 77 tarikle aktarılmıştır. Enes b. Mâlik'ten hadisi nakleden isimler İbrahim

1 Bu eserlerin tümü için bk. Yahyâ b. Abdullah el-Bekrî, "Turuku Hadîsi Enes b. Mâlik radiyallu anhu fi'l-besmele fi's-salât", *Mecelletü't-Türâsi'n-Nevevî* 4/7 (Muharrem - Receb 1442), 85-88.

2 Şemsüddîn ez-Zehbî, *Muhtasar Kitâbü'l-cehr bi'l-besmele* (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Beynûne, 2005).

3 Muhammed b. Tahir el-Makdisî, *Mes'eletü's-tesmiye* (Cidde: Mektebetü's-sahâbe, ty).

4 Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'l-besmele*, thk. Adnan b. Abdurrezzâk (Birleşik Arap Emirlikleri: Mecmeu's-Sekâfî, 2004).

5 Sami Büyükkaynak, "Rivayetlere Göre Besmelenin Süre Başlarında Müstakil Bir Ayet Olup Olmadığı ve Namazda Kıraati Meselesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/15 (2001), 277-303.

6 Münir Yaşar Kaya, "Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fikhî Hükümlere Etkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2002), 295-317.

7 Ferruh Kahraman, "Besmele ile Fâtiha Arasındaki Münasebet", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2013), 53-66.

8 Yahyâ Hamed b. Salih, *Ahkâmü'l-istiâze ve'l-besmele*. (Bu çalışma müellifin Kasım Üniversitesinde verdiği ders notlarından derlenmiştir)

9 Yahyâ b. Abdullah, "Turuku Hadîsi Enes b. Mâlik", 79-161.

10 Najam Haider, "To Basmalah or not to Basmalah: Geography and Isnad in Early Islamic Legal Traditions", *Prosopography approaches and applications A handbook*, ed. K. S. B. Keats-Rohan. Oxford: Unit for Prosopographical Research, Linacre College, 2007.

11 Hamza Melibârî, *Nazarâtün cedide fi ulûmi'l-hadîs* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2003).

12 Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019).

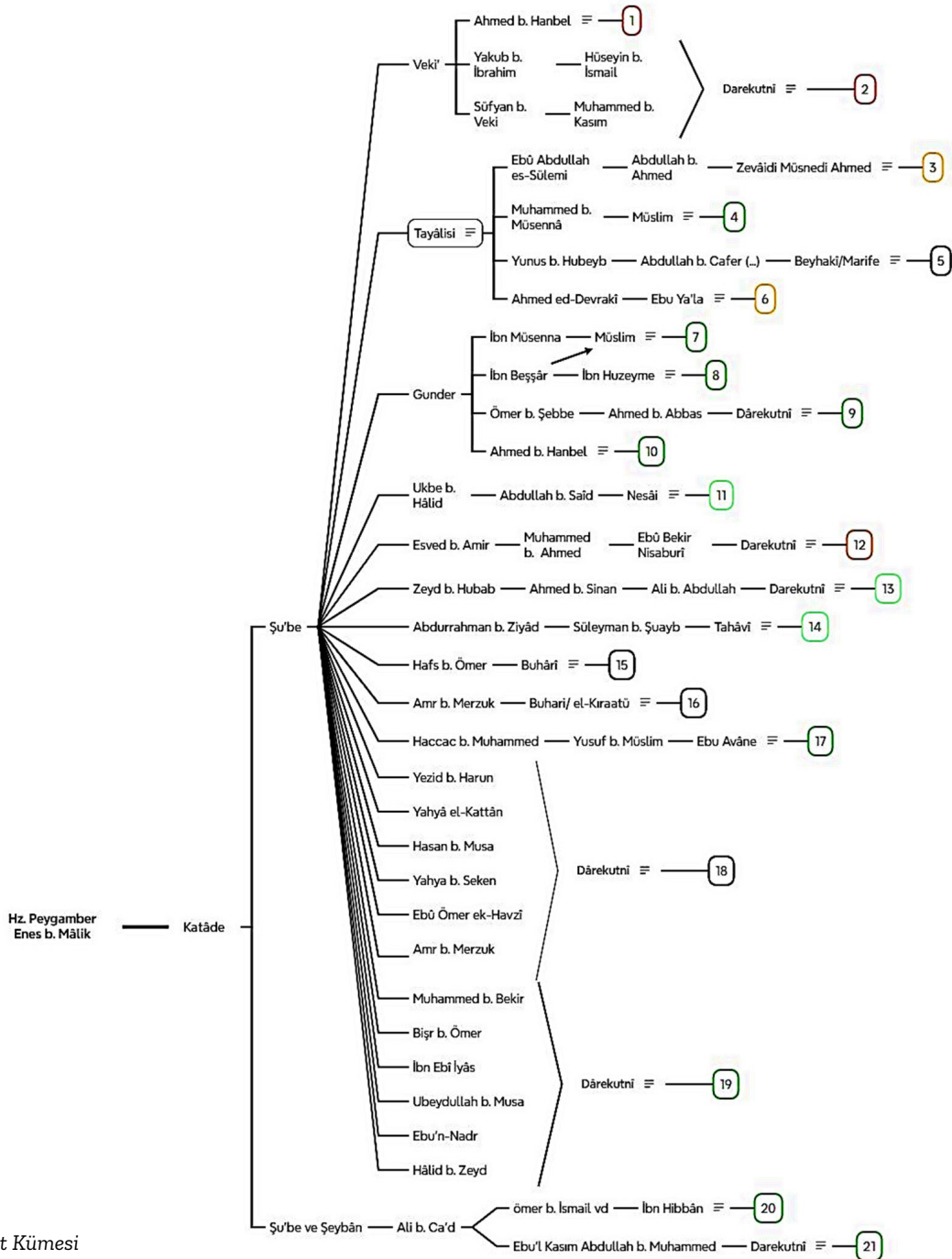
et-Teymî (öl. 93/711), İbn Sîrîn (öl. 110/728), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Katâde (öl. 117/735), Mâlik b. Dînâr (öl. 127/744), Ebân b. Ebî Ayyâş (öl. 128/744-745), İshak b. Abdullah b. Ebî Talha (öl. 132/749), Humeyd et-Tavîl'dir (öl. 143/760). İsnad ve metin analizinde, Enes b. Mâlik'e aidiyeti kesin olan rivayet zincirleri esas alınmış; bu doğrultuda öncelikle Katâde tariki incelenmiştir.

1.1. Katâde İsnad Grubu

Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayetler arasında en geniş isnad grubuna sahip râvi Katâde'dir. Rivayet, on râvi ve elli beş tarikle nakledilir. Katâde rivayetlerinde lafzî birliğin büyük ölçüde sağlandığı söylenebilir de bu küme içerisinde en geniş yayılıma sahip olan Şu'be (öl. 160/776) ve Evzâî (öl. 157/774) kümeleri diğer Katâde rivayetlerinden ayrışır. Bu sebeple müstakil başlık altında incelenmeleri uygun görülmüştür.

1.1.1. Şu'be İsnad Grubu

Şu'be'den gelen rivayetler, isnad açısından yalnızca Şu'be'den nakledilenler ve Şu'be ile Şeybân b. Abdurrahman'ın (öl. 164/780) ortak olarak rivayet ettikleri olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak rivayetlerin büyük çoğunluğu yalnızca Şu'be'ye dayanmaktadır. Şu'be ve Şeybân'ın ortak rivayeti tespit edilebildiği kadarıyla Ali b. Ca'd'ın (öl. 230/844-45) Müsned'inde yer alır.¹³ Bu rivayet kümesinin lafızlarında belirgin bir çeşitlilik gözlemlenmektedir. Şu'be rivayetlerini gösteren şema Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1.

Şu'be Rivayet Kümesi

13 Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, Müsnedü İbni'l-Ca'd, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990), 293.

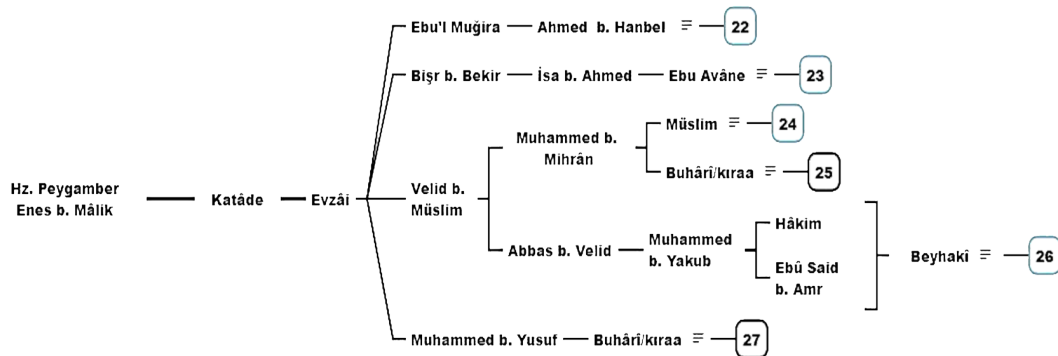
Veki' (1, 2)¹⁴ ve Esved b. Âmir'den (12)¹⁵ nakledilen metinlerde ilk üç halifenin Hz. Peygamber'in ardında namaz kıldıkları ve besmeleyi sesli okumadığı (وكانوا لا يجهرون بيسم الله الرحمن الرحيم) ifade edilir. Muhammed b. Müsennâ (4)¹⁶, Gunder (7, 8, 9, 10)¹⁷ ve Haccac b. Muhammed (17)¹⁸ rivayetlerinde ise rivayetin başı aynı olmakla birlikte besmeleyi okurken işitmediği (فلم أسمع أحدا منهم يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم) kaydedilmektedir. Ukbe b. Hâlid (11)¹⁹, Zeyd b. Hubâb (13)²⁰ ve Abdurrahman b. Ziyad (14)²¹ nakillerinde de yakın anlamlı olacak şekilde besmeleyi sesli okuduğunu işitmediği (فلم أسمع أحدا منهم يجهر بيسم الله) ifade edilmiştir. Bu lafız ile önceki arasında fark, burada cehrî okuduğunu işitmediğinin ifade edilmesi diğer metinlerde ise sesli ya da sessiz olduğuna değinilmeksizin besmeleyi okuduğunu işitmediğinin kaydedilmesidir. Her bir metnin müstakil olarak zikredilmediği 19 numarada ise Dârekutnî besmeleyi okuduğunu veya sesli okuduğunu işitmediğini (فلم أسمع أحد منهم يقرأ أم فلم أسمع أحد منهم يجهر) belirten lafzın yer aldığını ve bu ikisinin aynı anlamda olduğunu beyan eder.²² Bu durumda 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17 ve 19 numaralı metinlerin hepsi Dârekutnî için aynı anlamdadır. Yûnûs b. Hubeyb (5)²³, Hafs b. Ömer (15)²⁴, Amr b. Merzûk (16)²⁵ ve Dârekutnî (18)²⁶ tarafından nakledilen metinlerde ise namaza "Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemin" ile başladığı (فكانوا يستفتحون الصلاة بالحمد لله رب العالمين) belirtilirken Ebû Abdullah es-Sülemî (3)²⁷ ve Ahmed ed-Devrakî (6)²⁸ rivayetlerinde kıraate besmeleyle başlanmadığı başlanmadığı (فلم يكونوا يستفتحون القراءة بيسم الله) ifade edilmektedir.

20 ve 21 numaralı isnadlar ise Şu'be ve Şeybân'dan ortak nakledilen bir metni içerir. İbn Hibbân ve Dârekutnî tarafından zikredilen bu metinlerde Enes'in (r.a.) Hz. Peygamber ve diğerlerinin besmeleyi sesli okuduğunu işitmediği (فلم أسمع أحدا يجهر بيسم الله الرحمن الرحيم) belirtilmektedir.²⁹

Şu'be rivayet kümesinde gözlemlenen lafız çeşitliliği, mâna ile rivayetin öğrenciler tabakasında da sürdüğünü göstermektedir. Bu durum, lafız farklılıklarının öğrencilerden kaynaklanma ihtimalini güçlendirdiği gibi, farklılıkların belirli gruplar halinde ortaya çıkması Şu'be'nin de hadisleri farklı zamanlarda ve farklı şekillerde rivayet ettiğini de düşündürmektedir.

1.1.2. Evzâî İsnad Grubu

Katâde'den nakledilen isnad grupları içerisinde Evzâî rivayetleri hem kendi içlerinde farklılık göstermesi hem de Katâde'den nakledilen diğer isnadların lafızlarından ayrışması bakımından önemlidir. Evzâî'den nakledilen rivayetleri gösteren isnad şeması Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2.

Evzâî Rivayet Kümesi

14 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 20/219 (No. 12845); Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 2/92 (No. 1201).

15 Dârekutnî, *Sünen*, 2/92.

16 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmius's-Sahîh*, thk. Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâil-Kütübül-Arabiyye, 1955), "Salât", 13.

17 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/199 (No. 12810); Müslim, "Salât", 13; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Âzamî (Mısır: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1424/2003), 1/278 (No. 490); Dârekutnî, *Sünen*, 2/91 (No. 1200).

18 Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrecü Ebî Avâne*, thk. Eymen Ârif (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1419/1998), 1/448 (No. 1656).

19 Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *el-Müctebâ*, "Salât", 22 (Kahire: Mektebetü't-Ticâriyye, 1348/1930).

20 Dârekutnî, *Sünen*, 2/92 (1202).

21 Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1/202 (No. 1198).

22 Dârekutnî, *Sünen*, 2/93.

23 Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Ve'î, 1412/1991), 2/382 (No. 3127).

24 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, "Ezân", 87, (Mısır: Sultâniyye, 1311).

25 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Kirâatü halfel-imâm* (Pakistan: Mektebetü's-Selefiyye, 1400/1980), 33 (No. 85).

26 Dârekutnî, *Sünen*, 2/93 (1204).

27 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/386 (No. 13957).

28 Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1434/2013), 5/65 (No. 3245).

29 Dârekutnî, *Sünen*, 2/90; Ebû Hâtim İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh ala't-tekâsim ve'l-enva'* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 7/576 (No. 7016).

Bu küme içerisinde biri ziyadeli diğeri ziyadesiz iki tür lafız bulunur. Ebu'l-Muğîra (22)³⁰, Bişr b. Bekîr (23)³¹, Velîd b. Müslim'den (24, 26)³² nakledilen metinler ziyadeli olup "Hz. Peygamber'in yanısıra, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım. Onlar Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur ile başlar, kıraatin başında ya da sonunda besmeleyi zikretmezlerdi" (فكانوا يستفتحون القراءة بالحمد لله رب العالمين لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم في أول القراءة ولا في آخرها) lafzıyla nakledilir.

Buhârî (öl. 256/870) tarafından zikredilen Muhammed b. Mihrân (25)³³ ve Muhammed b. Yusuf (27)³⁴ rivayetlerinde ise "kıraatin başında yahut sonunda besmeleyi zikretmezlerdi" (لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم في أول القراءة ولا في آخرها) cümlesi bulunmaz. Velîd b. Müslim'den nakledilen 24 numaralı rivayette ziyadenin olup 25 numarada yer almaması mezkûr lafzın Buhârî tarafından hazfedilme ihtimalini akla getirirse de 27 numaralı isnadın ferd olması kesin bir yargıyı zorlaştırmaktadır.

1.1.3. Katâde'den Nakledilen Diğer Rivayetler

Katâde rivayeti Şu'be ve Evzâî dışında Hammâd b. Seleme (28, 29)³⁵, Humejd (30, 31)³⁶, Saîd b. Ebî Arûbe (32-35)³⁷, Eyyûb es-Sahtiyânî (36-41)³⁸, Ebû Avâne Vaddâh el-Yeşkûrî (43-46)³⁹, Hişâm ed-Destuvâî (47-52)⁴⁰, Hemmâm b. Yahyâ (53, 54)⁴¹ ve Şeybân b. Abdurrahman (55)⁴² çoklu isnad kümeleriyle aktarılmaktadır.

Katâde tarikiyle gelen rivayetlerin çoğunda lafız birliği göze çarpar. Şemada işaretli iki istisna (33 ve 55 numaralı yollar) dışında, tüm rivayetlerde kıraatin "Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemîn" ayetiyle başlatıldığı aktarılır (كانوا يفتتحون القراءة بالحمد لله رب العالمين). 33 numaralı isnadla aktarılan metinde, besmelenin sesli okunmadığı ancak "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur" ayetinin sesli okunduğu (لم يكونوا يجهرون ببسم الله الرحمن الرحيم، وكانوا يجهرون بالحمد لله رب العالمين) belirtilir.⁴³ Saîd b. Ebî Arûbe (öl. 155/771) kümesinde tek kalan bu metnin, isnaddaki râvilerden biri tarafından mana ile aktarıldığı anlaşılmaktadır. 55 numaralı rivayette, Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber ve onu takip eden Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın (r.anhüm) arkasında namaz kıldığını belirttiği ayrıca besmelenin sesli okunmadığını lafız yer alır (فلم أسمع أحدا منهم يجهر ببسم الله الرحمن الرحيم) ifade ettiği lafız yer alır.⁴⁴

Katâde rivayet kümesine ait isnad şeması Şekil 3'de sunulmuştur.

30 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/50 (No. 13337).

31 Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/448 (No. 1657).

32 Müslim, "Salât", 13; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-Hicr, 1432/2011), 3/425 (No. 2445).

33 Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 33 (No. 86).

34 Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 33 (No. 86).

35 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/441 (No. 14051); İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/576 (No. 7018).

36 Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, th. Adil b. Sa'd (Medine: Mektebetü'l-Ülûm, 2009), 13/363; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/576 (No. 7018).

37 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/49, 21/252; Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 34; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/577 (No. 7021).

38 Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *es-Sünenü'l-me'sûre* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1406/1986), 135; Humejdî, *Müsned*, 2/308; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/137; Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 34; Bezzâr, *Müsned*, 13/141; Nesâî, "İftitâh", 20.

39 Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 34; Tirmizî, "Salât", 68; İbn Mâce, "Mevâkitü's-salât", 10; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/277 (No. 491).

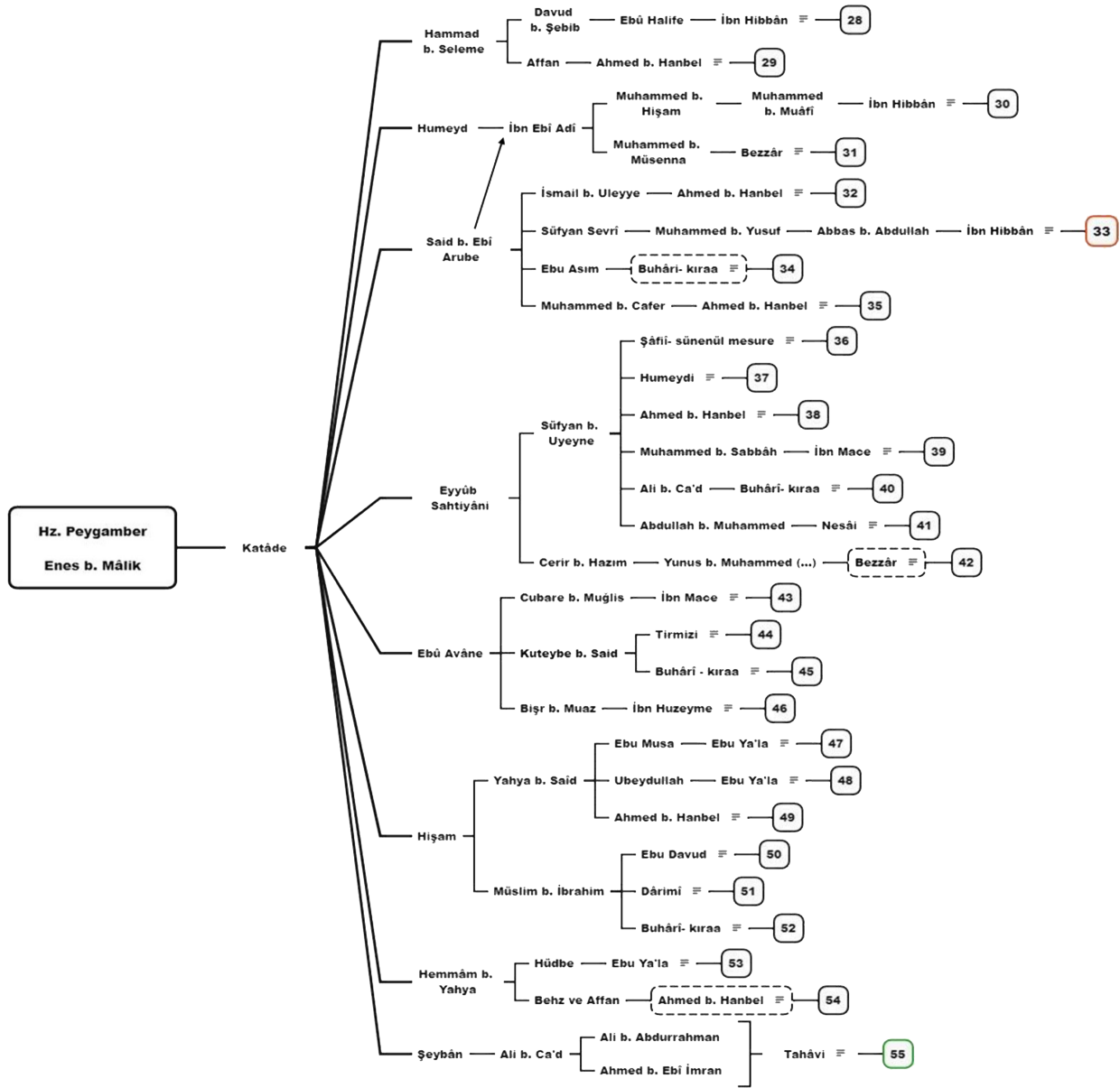
40 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/359; Abdullah b. Abdurrahmân Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Esed (Suûdi Arabistan: Dâru'l-Muğnî), 2/789; Ebû Dâvûd, "Salât", 124; Buhârî, *el-Kırâtü halfe'l-imâm*, 34; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4/624, 5/30 (No. 3166-67-68).

41 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/459 (No. 14077-78); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4/549 (2881).

42 Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr*, 1/202 (No. 1201).

43 İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/577 (No. 7021).

44 Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr*, 1/202 (No. 1198).

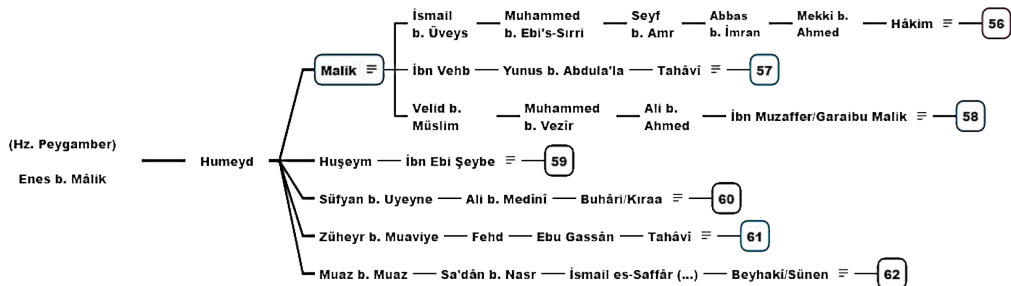

Şekil 3.

Katâde Rivayet Kümesi

1.2. Humeyd İsnad Grubu

Humeyd isnad grubunda hadisin lafızları dışında merfu ve mevkuf olması konusunda ihtilaf olduğu görülmektedir. Rivayetlerin isnad şeması Şekil 4'teki gibidir.

Şekil 4.

Humeyd Rivayet Kümesi

İmam Mâlik (öl. 179/795), Enes'in ilk üç halifenin ardında namaz kıldığını ve namaza başladıklarında besmeleyi okuduklarını ifade eden (قمت وراء أبي بكر وعمر وعثمان فكلهم كان لا يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم إذا افتتح الصلاة) lafızla mevkuf olarak nakleder.⁴⁵ Muvatta' dışındaki rivayetler ise metinler açısından düzensizdir. İbn Vehb'in (ök. 197/813) metni (57) Muvatta' ile aynıdır.⁴⁶ İsmail b. Üveys (öl. 226/841) tariki ise tamamen zıt bir anlamı içerecek şekilde bismelenin sesli okunduğunu (فكلهم كانوا يجهرون بقراءة بسم الله الرحمن الرحيم) içerir.⁴⁷ Rivayetin anlamındaki bu büyük değişim hakkında Ebû Şâme el-Makdisî (öl. 665/1267) "لا" harfinin düşmüş olacağı yorumunda bulunur.⁴⁸ Velîd b. Müslim (58), bu rivayeti merfu olarak nakletmiş; Enes'in, Hz. Peygamber sonrası dönemde imamlık yapan halifelerin arkasında namaz kıldığını ve onların kıraatin başında ya da sonunda besmeleyi zikretmediklerini belirttiğini (لا يذكرون ببسم الله الرحمن الرحيم في أول القراءة ولا آخرها) aktarmıştır.⁴⁹ Rivayetin sonunda zikredilen kısım daha önce de yer aldığı gibi Evzâî rivayetlerinin karakteristik özelliğidir. Velîd'in (öl. 194) Evzâî'nin, en meşhur öğrencilerinden biri olması aynı zamanda söz konusu rivayeti hocası Evzâî'den de nakletmesinden hareketle onun ya da isnadda yer alan diğer râvilerin hatası sonucu bu şekilde nakledilmesi muhtemeldir.⁵⁰

Humeyd'den nakledilen Huşeym (59)⁵¹, Süfyân b. Uyeyne (60)⁵², Zühreir b. Muâviye (61)⁵³ ve Muâz b. Muâz (62)⁵⁴ isnadlarıyla nakledilen rivayetler mevkûf olup kıraate 'Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur' ayetiyle başladığını (فكانوا يفتتحون قراءة بسم الله بالحمد لله رب العالمين) ifade eder.

Humeyd tariklerinde Mâlik b. Enes'ten nakledilen metinler haricinde ittifak sağlanmaktadır. Söz konusu farklılık sebebiyle Şâfiî'nin (öl. 204/820), İmâm Mâlik'i eleştirmesi dikkat çeker.⁵⁵

1.3. İshâk b. Abdullah İsnad Grubu

İshâk b. Abdullah'tan hadisi yalnızca Evzâî nakletmiş olup, rivayet öğrencileri tabakasında çoklu isnad grubu hüviyetine kavuşur. Hadis metinlerine gelindiğinde ise 65, 66, 67, ve 68 numaralı rivayetlerde Hz. Peygamber, Ömer ve Osman'ın kıraate Fâtiha ile başladığını (يُسْتَفْتَحُونَ بِالْحَمْدِ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) ifade edilir.⁵⁶ Yalnızca Hişâm b. Ammâr (öl. 153/771) rivayetinde Fâtiha yerine "Ümmü'l-Kuran" ifadesi kullanılmıştır.⁵⁷

Müslim (öl. 261/875) ise (63) önce Evzâî → Katâde → Enes isnadını zikrederek "(...) Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur ile başlar, kıraatin başında ya da sonunda besmeleyi zikretmezlerdi" (فكانوا يستفتحون بالحمد لله رب العالمين. لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم في أول قراءة، ولا في آخرها) lafzını nakleder.⁵⁸ Daha sonra Evzâî → İshâk b. Abdullah isnadını zikrederek Enes'in bu sözleri rivayet ederken işitildiğini (يذكر ذلك) aktarır.⁵⁹ Ancak bu isnada ayrıca bir metin eklemeyiz, bir önceki metne atıfta bulunur (يذكر ذلك). Bununla birlikte İshâk b. Abdullah'tan nakledilen metinler, sonunda yer alan ziyade bakımından farklılık gösterir.

Buhârî (64) ise önce Evzâî → Katâde isnadıyla "(...) Onlar 'Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur' ile başladılar" (وكانوا يفتتحون بالحمد لله رب العالمين) lafzını nakleder. Ardından Evzâî → İshâk b. Abdullah isnadını zikrederek metnin aynı (مثله) metni olduğunu kaydeder.⁶⁰

Oldukça karmaşık bir yapı arz eden bu durumda her iki isnad grubunda yer alan diğer metinler dikkate alınarak, Evzâî'nin İshâk b. Ebî Talha'dan naklettiği rivayetlerde bahsi geçen ziyadenin yer almadığı ancak Katâde'den naklettiği rivayetlere de bu ziyadenin bulunduğunu söylenebilir.

45 Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, thk. Muhammed el-A'zamî (BAE: Müessesetü Zâyid b. Sultan Âli Nehyân, 2004), 2/110.

46 Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr*, 1/203 (No. 1206).

47 Ebû Abdullah Hâkim, *Müstedrek* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb İlmiyye, 1990), 1/359 (No. 855).

48 Ebû Şâme, *Kitabü'l-besmele*, 346.

49 İbn Muzaffer, *Garâibu Mâlik b. Enes*, 178.

50 Cerh-ta'dil eserlerinde Velîd'in Evzâî'nin hadislerini en iyi bilen olduğuna dair birçok bilgi yer alır. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/86.

51 Abdullah b. Muhammed b. Şeybe, *Musannef* (Riyad: Dâru Kunûz, 2001), 1/360 (No. 4129).

52 Buhârî, *el-Kiraatü halfe'l-imâm*, 34.

53 Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr*, 2/110.

54 Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, 3/429 (No. 2455).

55 Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, 3/429 (No. 2456).

56 Tahâvî, *Şerhu mea'ni'l-âsâr*, 1/203; Dârekutnî, *Sünen*, 2/94; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/498-9.

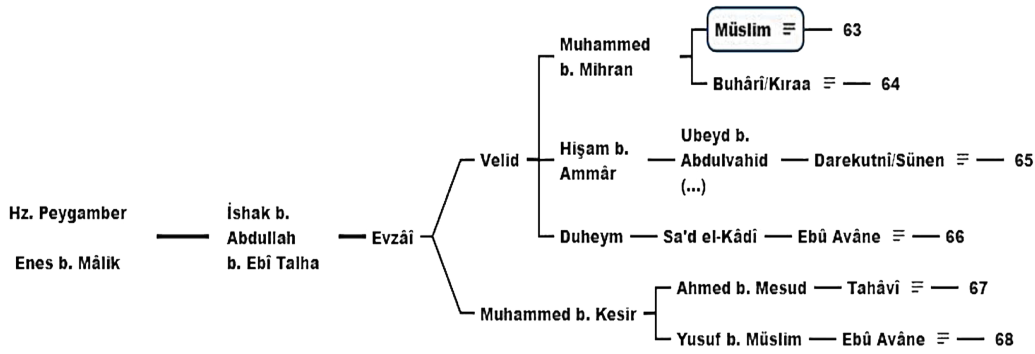
57 Dârekutnî, *Sünen*, 2/94 (No. 1207).

58 Müslim, "Salât", 13.

59 Müslim, "Salât", 13.

60 Buhârî, *el-Kiraatü halfe'l-imâm*, 34.

İshâk b. Abdullah kümesine ait metinler Şekil 5'te gösterilmiştir.

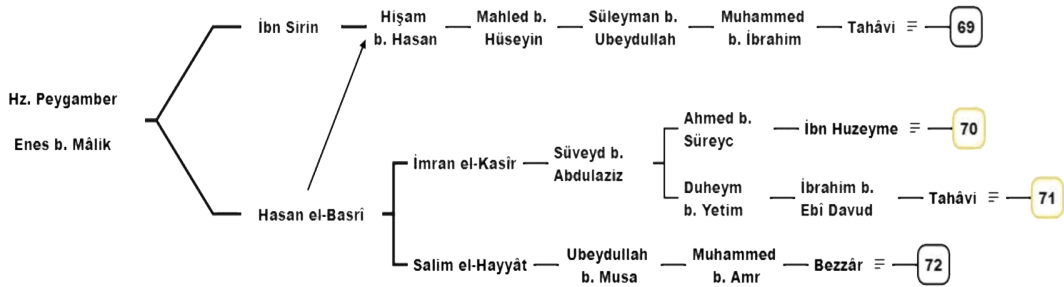

Şekil 5.

İshâk b. Abdullah Rivayet Kümesi

1.4. Muhammed b. Sîrîn- Hasan Basrî İsnad Grubu

Hasan Basrî ve İbn Sîrîn rivayet kümesi, önceki rivayetlere kıyasla daha sınırlı bir yayılım gösterse de lafızlar açısından dikkat çekici bir çeşitlilik barındırmaktadır. Bu kümenin isnad şeması Şekil 6'da yer almaktadır.

Şekil 6.

1.4. Muhammed b. Sîrîn- Hasan Basrî İsnad Grubu Rivayet Kümesi

Hişâm b. Hassân'ın (öl. 182/798), Muhammed b. Sîrîn ile Hasan el-Basrî'den naklettiği rivayet (69)⁶¹ ile Salîm el-Hayyât (72)⁶² metinlerinde Hz. Peygamber ile Ebû Bekir ve Ömer'in namaza Fâtiha ile başladığı (يَسْتَفْتَحُونَ بِالْحَمْدِ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) belirtilir. İmrân el-Kasir'den (öl. 151/768) nakledilenler ise (70, 71)⁶³ Hz. Peygamber'in besmeleyi sessiz okuduğunu (كَانَ يَسِرُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فِي الصَّلَاةِ) ifade eder. Mezkûr lafız Enes b. Mâlik'ten nakledilen tüm rivayetler içerisinde yalnızca bu isnadla zikredilmektedir.

Sonuç olarak rivayetin 72 tariki incelendiğinde 43 metinde bismelinin sesli veya sessiz okunmasına dair herhangi bir ifade yer almaksızın "Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım, onlar 'Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur' ile başladılar" (صَلَّيْتُ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ وَكَانُوا يَفْتَحُونَ الصَّلَاةَ بِالْحَمْدِ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) lafzının nakledildiği görülmektedir.

2. MÜTEKADDİM DÖNEM HADİS TENKİDİNİN BESMELE RİVAYETİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hadis ilimlerinde mütekaddimîn ve müteahhirîn kavramlarının yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür. Ancak bu kavram ve dönemlendirmeler çoğu zaman göreceli bir yapı arz etmekte olup neye tekabül ettiğine dair bir açıklama çoğu zaman bulunmaz. Söz konusu kavramların içeriğine dair en erken açıklamalardan biri Zehebî'ye aittir.⁶⁴ Müellif, Mîzânü'l-İ'tidâl adlı eserinin mukaddimesinde mütekaddim ile müteahhir dönem arasındaki sınırın hicri 300 senesinin başı olduğunu belirtir.⁶⁵ Ancak bu, yöntem veya zaman açısından yapılan bir değerlendirme olmayıp üstünlük ve şeref esas alan bir ayırmadır.⁶⁶

Özellikle günümüz çalışmalarında yapılan dönemlendirmeler, mütekaddimîn dönemini ilk beş asırlık rivayet dönemiyle sınırlandırmaktadır. Bu isimlendirmede temel alınan husus, hadis öğrenim sürecinin devam etmesi, rivayetlerin ve

61 Tahâvî, Şerhu meâ'ni'l-âsâr, 1/203 (No. 1203).

62 Bezzâr, Müsned, 13/260 (No. 6789).

63 Tahâvî, Şerhu meâ'ni'l-âsâr, 1/203 (No. 1203); İbn Huzeyme, Sahîh, 1/250 (No. 498).

64 Melibârî, Nazarâtün cedide, 13.

65 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 1/4.

66 Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl; 1/4, Melibârî, Nazarâtün cedide, 14.

bilginin isnadlarla aktarılmaya devam etmesi olmuştur.⁶⁷ Aynı zamanda mütekaddim dönem, cerh-ta'dîl faaliyetlerinin başlaması ve sistematik hale gelmesiyle de dikkat çeker. Bu dönemde râviler ve rivayetler hakkında bir hükme ulaşmak muâraza yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Söz konusu yöntemin temelinde, bir râvinin rivayetlerinin eksiksiz bir şekilde toplanması ve bu rivayetlerin öncelikle râvinin hocası ya da hocasının talebeleriyle, ardından aynı konuya dair diğer habberlerle karşılaştırılarak değerlendirilmesi yer alır. Rivayetlerde gözlemlenen uyum, râvinin zabtı ve rivayetin doğruluğu hakkında bilgi verirken örtüşmeyen unsurlar illet olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸

Bu çalışmada, mütekaddimîn ve müteahhirîn dönem tanımlarında mezkûr görüş esas alınarak, ilk beş asır mütekaddimîn, sonraki dönem ise müteahhirîn olarak kabul edilecektir. Ayrıca besmele rivayeti etrafında gelişen tenkit ve yorumlar göz önünde bulundurularak bu dönemin de kendi içerisinde "Temel İnşa" ve "Geçiş Dönemi" olmak üzere ikiye ayrılması uygun görülmüştür.

2.1. Temel İnşa Döneminde Hadis Tenkidi ve Besmele Rivayeti

Temel inşa olarak adlandırılan dönem hicri ilk üç asrı kapsar. Hicri ilk üç asrda, daha spesifik bir ifadeyle ikinci ve üçüncü asrda, sistematik tenkit faaliyetleriyle öne çıkan isimler arasında Şu'be b. Haccâc, Süfyân-ı Sevrî (öl. 161/777), Yahyâ b. Maîn (öl. 233/847), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Ali b. Medînî (öl. 234/848) gibi muhaddisler yer alır. Bu isimler, ehl-i hadis kimliğiyle öne çıkmış ve hadis ilmi ile cerh-ta'dîl disiplininin incelikleri üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁶⁹ Özellikle ilk üç asırdaki telif türlerine bakıldığında, müsned ve mu'cem gibi rivayet mantığının ön planda olduğu eserlerle, *Kütüb-i Sitte* gibi konulu telifler dikkati çeker.⁷⁰ *Kütüb-i Sitte*'de, bab başlıkları vesilesiyle dönemin ilmî tartışmaları ve müellifin kanaatlerinin esere yansımaları takip edilebilse de bu ifadeler genellikle zımnî olup araştırma gerektirir.⁷¹

İlk üç asrda besmele rivayeti etrafında gelişen tenkitler daha çok senedle ilgili olup muhaddisler tarafından hadisin lafızlarına dair tenkidin tespit edilmemiştir. Bu minvalde rivayetle ilgili tespit edilen ilk tenkit Ahmed b. Hanbel'e aittir. Abdullah b. Ahmed, babasına Mansûr b. Ebî Müzâhim → İsmail b. Uleyye → Eyyûb → Katâde → Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen "Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman kıraate 'Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemîn' ile başladılar" hadisini sormuş, Ahmed b. Hanbel de bu hadisi İsmail b. Uleyye'den onun da Saîd'den işittiğini söyleyerek ve isnatta Eyyûb'un yer almasına itiraz etmiştir.⁷²

Benzer bir tenkid farklı isnad için Tirmizî (öl. 279/892) tarafından dillendirilir. Müellif, hocası Buhârî'ye yönelttiği sorularının yer aldığı *el-İlelû'l-kebîr*'de Abdullah b. Ebî Ziyâd → Ahvas b. Cevvâb → Ammar b. Ruzeyk → A'meş → Şu'be → Sâbit → Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen "Hz. Peygamberi Ebû Bekir ve Ömer'in arkasında namaz kıldım. Kıraate 'Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemîn' ile başladılar" rivayetini nakleder. Ardından "Bu vehimdir, daha sahih olanı Şu'be → Katâde → Enes isnadıdır" diyerek isnadda Sâbit'in bulunmasının yanlış olduğunu ifade eder.⁷³

İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938), babasına A'meş'in (öl. 148/765) rivayetini sormuş ve Ebû Hâtim, A'meş'in hata ettiğini, doğrusunun Şu'be → Katâde → Enes isnadı olduğunu belirtmiştir. İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Yûnûs'un (öl. ?) bazı ashabından, Şu'be ile A'meş arasında geçen ve Şu'be'nin Katâde → Enes isnadını aktardığı bir olayı nakletmiştir. Ancak Ebû Hâtim (öl. 277/890), bu bilginin güvenilir bir kaynağa dayanmadığını ve rivayetin Şu'be → Katâde → Enes isnadıyla bilindiğini vurgulamıştır.⁷⁴

Söz konusu örnekler erken dönem muhaddislerinin muâraza yöntemini açıklaması açısından önemlidir. Buna göre münekkittler, Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayetleri mukayese etmiş, geneliyle uyuşmayan ve muhalefet edenleri belirtmişlerdir. Metinler açısından ise her ne kadar daha önce zikredildiği üzere yedi metin bulunsa da bunlardan Hz. Peygamber'in okuduğunu işitmediğini söyleyen lafızları cehrî okumadığına, cehrî okumadığını belirten lafızları da "Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemîn" ile başladılar lafzına hamlederek anlamak mümkündür. Muhaddislerin de özellikle mana ile rivayetin halihazırda devam ettiği bir süreçte bu şekilde düşünerek rivayetlerin muârazası sırasında aykırı bir durum görmemiş olmaları muhtemeldir.

Her ne kadar muhaddisler nezdinde hadisin lafızlarına yönelik tenkit bulunmasa da bu onların tercih ettikleri bir metin olmadığı anlamına gelmez. Nitekim rivayete birçok başlık altında yer veren Buhârî hem *Sahih*'inde hem de *el-Kıraâtü halfe'l-imam* eserinde yalnızca kıraate Fâtiha sûresiyle başladıklarını ifade eden lafzı zikreder.⁷⁵ Tek bir rivayeti zikreden bir diğer muhaddis ise Ebû Dâvûd'dur. (öl. 275/889) Müellif, bu rivayete "Kitabü's-salât" bölümünde "Besmelenin sesli okunmasını uygun görmeyenler" başlığı altında yer verir. İlk rivayet olarak zikredilen Enes b. Mâlik hadisi, kıraate Fâtiha

67 Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 20; Melibârî, *Nazarâtün cedide*, 13.

68 Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye*, 64.

69 İkinci asrda cerh-ta'dîlin önemli simaları için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015).

70 Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 215-50.

71 Sema Korucu Güven, *Siyasî ve İtikadî Tartışmaların Kütüb-i Sitte'deki Yansımaları* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Dönem tartışmalarının *Sahih-i Buhârî*'ye yansımaları için bk. Özpinar, *Hadis Edebiyatı*, 358-445.

72 Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah Rivayeti), 3/395.

73 Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *İlelû't-Tirmizî el-kebîr*, thk. Ebû Tâlib el-Kâdi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 68.

74 İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/84.

75 Buhârî, "Ezân", 86.

sûresiyle başladığını ifade eden lafızla aktarılır.⁷⁶ Tirmizî, mezkûr hadisi “Ebvâbu’s-salât” bölümünde “Kıraate ‘Hamd, alemlerin Rabbi...’ ile başlama” başlığı altında sunar.⁷⁷ İbn Mâce (öl. 273/887) de yalnızca Fâtiha ile başladığını ifade eden lafza yer veren müelliflerdir.⁷⁸

Müslim ise hem birden çok lafza yer vermesi hem de zikrettiği lafızlar bakımından diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden ayrılır. Müellif ilk olarak besmeleyi okuduklarını iştmediğini ifade eden metni zikreder. Diğer rivayetlerde ise Evzâî’den nakledilen ve tartışmalı ziyadeyi barındıran “Onlar ‘Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur’ ile başlar. Kıraatin başında ya da sonunda besmeleyi zikreta mezlerdi” (صليت خلف النبي وأبي بكر وعمر وعثمان. فكانوا يستفتحون بالحمد لله رب العالمين. لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم. في أول قراءة، ولا في آخرها) metni, bu metne atfın yapıldığı İshak b. Abdullah isnadı yer alır.⁷⁹ Dolayısıyla müellif yalnızca besmelenin okunmadığını belirten lafızlara yer vermiş olur. Nitekim Ebû Şâme de Müslim’in tahririnde teferrüd ettiği Evzâî rivayetine nâzil olmasından hareketle müellifin besmelenin okunmadığı kanaatinde olmasını muhtemel görür.⁸⁰

2.2. Geçiş Dönemi Hadis Tenkidi ve Besmele Rivayeti

Geçiş dönemi ise dördüncü ve beşinci asırları içine alır. Bu dönem ile ilk üç asır arasındaki en belirgin farkın, tenkit faaliyetini yürüten münekkitt-muhaddis kimliğinde ortaya çıktığı söylenebilir. Söz konusu dönemde İslamî ilimlerin gelişimine paralel olarak tenkit uygulayıcılarının yani muhaddis-münekkittlerin fikhî ve itikadî mezheplerle olan ilişkilerinde değişim yaşanır. Bu dönemde tenkit faaliyetini sürdüren muhaddis kimliği hâkimiyetini korusa da mezheb mensubiyetleri tenkit ve telif tarzını etkiler.⁸¹ Ancak burada bahsedilen etki, muhaddislerin mezhep taassubu sebebiyle hadisleri tenkit etmesi değil, düşünme ve değerlendirme yöntemlerinin mezhep ilim geleneğiyle etkileşim içinde şekillenmesidir. Bu bağlamda, muhaddislerin hadisleri ele alma biçimi, fikhî, usûlî ve kelâmî metodolojilerle daha fazla etkileşim içinde gelişmiş, rivayetlerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında diğer delillerle olan ilişkilendirmeler belirginleşmiştir.⁸²

Besmele rivayeti özelinde geçiş döneminde ele alınacak muhaddisler İbn Huzeyme, Tahâvî (öl. 321/933), İbn Hibbân ve Dârekutnî’dir. Bahsi geçen her bir muhaddisin rivayetlerden teşekkül telifâtı bulunur. Bununla beraber biraz sonra görüleceği üzere temel inşa döneminde özellikle *Kütüb-i Sitte* aracılığıyla takip edilen zımnî tercihler yerini sarîh ifadelere bırakmıştır.

Bu dönemde besmele rivayetlerine dair kapsamlı açıklamalarda bulunan ilk muhaddis Tahâvî’dir. “Namazda besmelenin okunuşu” başlığı altında konuyla ilişkili birçok meseleyi tartışan Tahâvî’nin başlangıç noktası besmelenin Fâtiha’dan bir ayet olup olmadığıdır.⁸³ Enes b. Mâlik rivayeti ve lafız çeşitlilikleriyle ilgili olarak ise söz konusu rivayetlerle besmelenin sessiz okunmasının kastedildiğini aksi takdirde diğer rivayetlerde yer alan sesli okumama ifadelerinin anlamsız olacağını belirtir. Tahâvî görüşünü Enes b. Mâlik dışında diğer sahâbî ve tâbiünden nakledilen âsârlarla da destekler.⁸⁴ Dolayısıyla müellif, rivayetleri değerlendirirken tüm lafızları ele alarak ihtilafları tartışmış, rivayetlerin bağlamını dikkate alarak sahâbe ve tâbiünden nakledilen âsârlarla desteklemiş ve delillerini hem metin hem de mâna düzeyinde sistematik bir şekilde temellendirmiştir.

İbn Huzeyme ve öğrencisi İbn Hibbân, koydukları başlıklarla görüşlerini belirtmiş ve aynı hadisin farklı isnad ve lafızlarını aktararak görüşlerini desteklerler. İbn Huzeyme, besmele rivayetini “Kıraate ‘Hamd, alemlerin Rabbi Allah’a mahsustur’ ile başlanması” başlığı altında zikretmiş, iki farklı isnadla naklettiği rivayetle kıraate Fâtiha ile başlanması gerektiğini vurgulamıştır. Ardından “Besmelenin Fâtiha’dan bir âyet olduğunun delili” başlığına geçen İbn Huzeyme, Ümmü Seleme’den (öl. 62/681) nakledilen ve Hz. Peygamber’in besmeleyi Fâtiha’nın bir âyeti olarak saydığı rivayeti aktarır.⁸⁵ Bu bölümde ilgili hadis yer almasa da sonrasında Enes b. Mâlik rivayetiyle ilişkilendirilmesi bakımından önemlidir. İbn Huzeyme sonrasında “İlimde derinleşmeyenlerin, Hz. Peygamber’in besmeleyi Fâtiha veya herhangi bir sûreden önce okumadığını zannetmelerine dair deliller” başlığını açar. Bu başlık altında, Enes b. Mâlik’in “Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer’le namaz kıldım, hiçbirinin besmeleyi okuduğunu iştmedim” şeklindeki rivayetini zikreder ve besmelenin Fâtiha’dan bir âyet olduğunu ispatlayan müstakil eserler yazdığını belirtir. Bir sonraki bölümde İbn Huzeyme, “Enes b. Mâlik’in ‘Hiçbirinin besmeleyi okuduğunu iştmedim’ sözünün ‘Hiçbirinin besmeleyi sesli okuduğunu iştmedim’ anlamına gelmesi ve onların besmeleyi sessiz okuduğu” başlığını kullanır. Bu bölümde üç ayrı isnad zinciriyle besmelenin

76 Ebû Dâvûd, *Salât*, 115.

77 Tirmizî, *“Salât”*, 68.

78 İbn Mâce, *“İkâmetü’s-Salât”*, 3, 5.

79 Müslim, *“Salât”*, 13.

80 Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü’l-besmele*, 404.

81 Bu asırların sosyo-kültürel ortamı ve hadis ilmiyle ilgili gelişmeler için bk. Yücel, *Hadis Tarihi*, 99-138.

82 Bu konudaki örnekler için bk. Ümmühan Özçeltekçi, *İbn Hibbân’ın Karşıt Anamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih’inde Değerlendirmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 133-8, 141-157; Osman Aydın, *Muhelifü’l-Hadis İlmî Çerçevesinde İbn Huzeyme’nin Sahih’i* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 129-274; Nurullah Kağıt, *Hanefî Mezhebindeki Fikhî İstidlaller Bağlamında Ziyadetü’s-sika (Tahâvî Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 60-137.

83 Tahâvî, *Şerhu mea’ni’l-âsar*, 1/199.

84 Tahâvî, *Şerhu mea’ni’l-âsar*, 1/201-4.

85 Ümmü Seleme rivayetine metni şudur: “Nebî (s.a.v.) namazda ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’i okudu ve onu bir âyet olarak saydı. ‘Elhamdü lillâhi Rabbi’l-âlemin’i iki âyet olarak değerlendirdi. ‘Ve iyyâke neste’in’ dediğinde ise beş parmağını bir araya getirdi. (İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/277).

açıktan okunmadığını ve iki farklı isnadla gizlice okunduğunu bildiren rivayetlere yer verilmektedir.⁸⁶ İbn Huzeyme'nin rivayetleri zikretme üslubu ve bölüm başlıkları, rivayetlerin mana ile aktarıldığını fark ettiğini ancak bunu Enes hadisi için bir zayıflık sebebi görmediğini göstermektedir. Ebû Şâme de İbn Huzeyme'nin tüm rivayetleri besmelenin sessiz okunduğu şeklinde yorumlama eğiliminde olduğunu eserinde belirtmiştir.⁸⁷

İbn Hibbân, "Bir Kişinin Fâtiha Sûresi'ni okumak istediğinde Besmele'yi sesli okumayı terk etmesine izin verildiğinin zikri" başlığı altında kıraate Fâtiha ile başladığını ifade eden metni zikreder. Ardından "Katâde'nin bu hadisi Enes'ten duymadığı iddiasını çürüten bir hadis" başlığıyla, Katâde'nin Enes'ten semâya delalet eden bir sigayla rivayet ettiğini ve besmeleyi sesli okuduğunu işitmediğini belirten rivayeti aktarır. Daha sonra "Zikredilen fiili terk etmenin mübah olduğunu gösteren ikinci haber" başlığıyla Fâtiha'ya dair başka bir rivayeti nakleder. Basmelenin sesli okunmasını müstehâb gören müellif, "Peygamber'in besmeleyi her zaman sesli okuduğunu iddia eden görüşü çürüten haber" başlığı altında, Hâlid el-Hazzâ (öl. 142/759) tarikiyle basmelenin sesli okunmadığını belirten rivayeti zikreder. Ardından "Hâlid el-Hazzâ'nın zikrettiği lafzın sahîh olduğunu tasrih eden ikinci haber" başlığıyla Katâde senediyle basmelenin sessiz, Fâtiha'nın sesli okunduğunu ifade eden rivayeti nakleder.⁸⁸ İbn Hibbân, rivayetlerin farklı tariklerini ele alarak lafız ihtilaflarını açıklığa kavuşturmayı amaçlamış ve rivayetleri hem isnad hem metin açısından sahîh kabul etmiştir. Basmelenin sesli okunmasını müstehâb görürken, çelişkileri gidermeye özen göstermiştir. Bu yaklaşım, lafız ihtilaflarını fark ettiğini ancak tearuz görmediğini ortaya koymaktadır.

Bir diğer isim Dârekutnî'dir. Müellif, fukahânın hilâf eserlerinde delil olarak kullandığı rivayetleri zikretmek ve mümkün olan durumlarda rivayetlerin illetlerine dair bilgiler vermek amacıyla telif ettiği *Sünen*'inde⁸⁹ "Basmelenin sesli okunmasının terki" başlığı altında rivayetin farklı isnad ve metinlerini ayrıntılı bir şekilde zikrederek Katâde'nin ashabının çoğunluğu tarafından rivayet edilmesi sebebiyle Enes b. Mâlik'ten mahfuz olan lafzın, kıraate Fâtiha ile başlanmasını ifade eden lafız olduğunu belirtir.⁹⁰ Buna karşılık muhaddis kimliğinin daha ağır bastığı *İlel* eserinde hadisin bazı tariklerini isnadı sebebiyle illetlendirmesi ve lafızları hakkında konuşmaması dikkat çeker.⁹¹

Dârekutnî'nin görüşü Beyhakî (öl. 458/1066) tarafından da benimsenir. Beyhakî, araştırmaya konu olan rivayetlere "Basmelenin sesli okunmaması görüşünde olanlar" başlığı altında yer verir. Bu bölümün iç tertibine bakıldığında Enes b. Mâlik rivayetinin çok sayıda farklı senedinin ve metnin zikredilerek lafız farklılıklarına özen gösterildiği dikkat çeker. İlk olarak kıraate Fâtiha ile başlanması lafzına yer veren Beyhakî, bu lafzın mahfûz olmaya en layık olduğunu dile getirir.⁹² Görüşünü Humeyd et-Tavîl, Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/748), Hişâm ed-Destuvâî (öl. 152/769), Saîd b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme (öl. 167/783) gibi Katâde'nin ashabı olarak öne çıkan râvilerin rivayetleriyle destekler.⁹³ İmam Mâlik'ten nakledilen ve basmelenin okunmadığını ifade eden rivayete de temas eden Beyhakî, Mâlik'in bu lafızla Humeyd'in ashabına muhalefet ettiğini çünkü Humeyd'den mahfuz olan metinde Fâtiha'nın ilk ayeti ile başladığının bildirildiğini dile getirir.⁹⁴

Bu dört muhaddisin besmele rivayeti hakkındaki yaklaşımları, hadis telif geleneğindeki değişimi yansıtmaktadır. Tahâvî, rivayetleri fikhî bir bağlamda ele alarak görüşlerini sistematik bir şekilde temellendirmiştir. İbn Huzeyme ve İbn Hibbân, koydukları başlıklarla değerlendirmelerini net bir şekilde ortaya koymuşlardır. İbn Huzeyme, rivayetleri belirli bir görüş çerçevesinde sınıflandırmış, İbn Hibbân ise farklı rivayet yollarını karşılaştırarak lafız ihtilaflarını açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Dârekutnî ise fakihlerin delil olarak kullandıkları rivayetleri ele almış *Sünen*'inde metinleri ayrıntılı bir şekilde zikrederek illetli gördüğü bazı lafızlara işaret etmiştir. Bununla beraber Dârekutnî'nin gerek telif tarzı gerek rivayeti değerlendirme üslubuyla ilk üç asır muhaddislerine daha yakın olduğu gözlemlenebilir. Söz konusu muhaddislerin eserleri rivayet temelli olmakla birlikte gerek izledikleri yöntemler gerekse görüşlerini açıkça ifade etmeleri açısından önceki üç asırdaki telif anlayışından ve salt muhaddis kimliğinden bir miktar farklılaşmaktadır. Rivayetin tariklerinin mukayesesi ve diğer delillerle irtibatı ile rivayete dair değerlendirmelerin daha belirgin hale gelmesi, bu dönemde hadis telif ve tenkid tarzındaki değişimi gösterir.

3. MÜTEAHHİR DÖNEM HADİS TENKİDİNİN BESMELE RİVAYETİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hicrî 6. asırdan itibaren müteahhir dönem başlamış ve bu dönemde hadis tenkidinde önemli dönüşümler yaşanmıştır. Dönüşümlerin dikkat çekici yönlerinden biri tenkidin uygulayıcısının kimliğindedir. Mütেকaddim dönemde muhaddis-münekkit ve muhaddis kimliği ağır basan iki farklı münekkit profili ön plandayken müteahhir dönemde bu profiller yerini dînî bilginin anlaşılması ve yorumlanması hususunda derinleşmiş, çok yönlü bir âlim tipine bırakmıştır. Bu

86 İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/568-548.

87 Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'l-besmele*, 422-423.

88 İbn Hibban, *Sahih*, 5/101-106.

89 İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdi es-Sadeî Ebi Ali b. Muhammed*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1989), 88; Konu hakkında detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler* (İstanbul: İFAV, 2014), 202-4.

90 Dârekutnî, *Sünen*, 2/93.

91 Dârekutnî, *el-İlel*, 12/161, 246-7.

92 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/50-1.

93 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/51.

94 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/51-2.

dönemde muhaddis kimliği, bir âlimin sahip olduğu birçok kimlikten biri hâline gelmiş ve bu kimliğin ağırlığı kişiden kişiye farklılık gösterebilmiştir.⁹⁵

Besmele rivayeti özelinde çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere müteahhir dönemde gelişen tenkit ve yorum faaliyetleri incelendiğinde, mütekaddim dönemde rivayet ve ille kitaplarında ele alınan hadis tenkidinin zamanla şerh ve yorum faaliyetleriyle daha fazla iç içe geçtiği fark edilmektedir. Bu durum, telif türlerindeki değişimin giderek daha belirgin hale gelmesine de katkı sağlamıştır. Mezkûr süreçte, besmele rivayetiyle ilgili tespitlerin kaynakları arasında şerh literatürü, mezhep kitaplarına yazılan tahrîc türü eserler ve hadis usulü literatürü önemli bir yer tutmaktadır. Rivayetin metnindeki illetin, İbnü's- Salâh (öl. 643/1245) tarafından usul eserinde örnek olarak zikredilmesi ilerleyen dönemlerde Nüket türü eserler aracılığıyla geniş bir inceleme sahasına dönüşmüştür.⁹⁶

Müteahhir dönem hadis tenkidi besmele rivayeti üzerinden değerlendirildiğinde şu unsurlar öne çıkmaktadır:

1. Muhaddislerin fakîh kimliği ile hadisleri değerlendirmesi
2. Kütüb-i Sitt'e'nin ve özellikle Sahîhayn'ın otoriteleşmesi
3. Hadis usulünün kurallaşması/kaidelere dayanan yapısı

Bahsi geçen unsurların her biri, müteahhir dönemde hadis tenkidinin temel dinamiklerine ışık tutmakta olup besmele rivayetinin değerlendirilmesi bağlamında daha net bir şekilde fark edilmektedir.

3.1. Muhaddislerin Fakîh Kimliği ile Hadisleri Değerlendirmesi

Müteahhir dönemde hadislerin değerlendirilmesi sürecinde muhaddislerin fakîh kimlikleri ve mezheplerinin ilmi yaklaşımları etkili olmuştur. Ancak bu etki hadislerin sübjektif bir şekilde tashîh ve tazîf edilmesi anlamında olmayıp muhaddis kimliklerinin yanında fakîh kimliğine sahip ulemanın ilgili rivayeti sahip olduğu fikhî müktesebât ve metot çerçevesinde değerlendirmesi anlamındadır.

Besmelenin namazda okunup okunmayacağı ve okunduğunda nasıl okunması gerektiği meselesi, fıkıh literatüründe besmelenin Kur'an'dan ve Fâtîha'dan bir âyet olup olmadığı tartışmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu konuda farklı mezhepler, kendi ilmi yaklaşımlarına ve dayandıkları rivayetlere göre farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.⁹⁷

Müteahhir dönemde besmele rivayet etrafında gelişen değerlendirmelerle ilgili dikkat çeken ilk husus, hadisin manen rivayet edilmesine yapılan vurgu ve bunun sonucunda lafızların yorum ve tenkidin merkezine yerleşmesidir. Müteahhir dönem uleması, rivayet değerlendirmelerinde üç gruba ayrılır.

Genellikle Şâfiî mezhebine mensup birinci grup, rivayetteki anlam farklılıklarını ve Enes b. Mâlik'ten nakledilen konuyla doğrudan ilgili başka bir rivayeti dikkate alarak bu rivayeti illetli kabul etmiş ve genellikle ifadeler arasında bir tercih yapmayı uygun görmüştür. İbnü'l-Esir (öl. 606/1210), İmâm Şafîi'nin Mûsne'd'ine yazdığı şerhte rivayetin tüm lafızlarını zikrederek hadiste kastedilenin Fâtîhâ'nın sûreden önce okunması olduğu sonucuna ulaşır.⁹⁸ Konuyla ilgili en hacimli eserin sahibi Ebû Şâme, Hz. Peygamber'in besmeleyi okumadığını veya sessiz okuduğunu belirten rivayetlerin metin açısından zayıf olduğunu ve bu nedenle yorumlanması gerektiğini söyler.⁹⁹

İbnü's-Salâh'ın rivayet hakkındaki değerlendirmesi ise kendisinden sonraki hadis usulü eserlerine yansımaları açısından önemlidir. Müellif, "muallal" başlığı altında metin illetinin örneği olarak Enes b. Mâlik rivayetini zikreder. İlet sebebi olarak râvinin "kıraate 'elhamdülillâhi rabbi'l-âlemin' ile başlarsın" lafzını yanlış anlayarak besmelenin okunmadığını ifade eden bir şekilde naklettiğini ve hata ettiğini belirtir. Doğru lafzın besmelenin okunup okunmadığına dair bir bilgi içermediğini vurgular.¹⁰⁰ Bu metin aynıyla Nevevî (öl. 676/1277) ve Irâkî (öl. 806/1403) tarafından da zikredilmiştir.¹⁰¹

Müteahhir dönem Şâfiî ulemasından bir grup ise rivayetler arasında tercih yerine tevile gider. Nitekim Zehebî, Hatîb el-Bağdâdî'nin besmele rivayetiyle ilgili risalesine bir eleştiri yazmış ve rivayetin bazı lafızlarını illetlendirmesini tenkit etmiştir. Zehebî ayrıca Hatîb'in eserini telif ederken rivayetlerle ilgili bazı hususları açığa çıkmayacağını düşündüğü

95 İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 27-45; Münevver Tiyek, *Memlûklüler Dönemi Âlimi ez-Zehebî ve Hadisçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 62-8; Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 29-33.

96 Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdîrahmân b. Müsâ eş-Şehrezûrî, *Ulûmî'l-hadis*, th. Nurettin İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1986), 92; Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, *Nüket alâ kitâbi İbnî's-Salâh* (Medine: Câmîatü'l-İslâmiyye, 1984/1404), 2/752; Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *Nüket alâ Mukaddimeti İbnî's-Salâh* (Riyad: Edvâu's-Selef, 1998/1419), 2/217; Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyyeti'l-hadisiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007), 1/513.

97 Klasik dönemde konu hakkında gelişen literatüre giriş bölümünde yer verildi. Güncel çalışmalarda konu hakkındaki ihtilaflar ve mezhep görüşlerine dair bk. Büyükkaynak, "Rivâyetlere Göre Besmelenin Sûre Başlarında Müstakil Bir Âyet Olup Olmadığı ve Namazda Kıraati Meselesi", 278-301; Kaya, "Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fikhî Hükümlere Etkisi", 298-315.

98 Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddin Muhammed b. Muhammed, *eş-Şâfiî fi şerhi Mûsne'd-i Şâfiî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 1/567.

99 Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'l-besmele*, 347.

100 İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 92.

101 Nevevî, *İrşâd*, 1/244-7; Irâkî, *Takyîd*, 122.

için gizlediğini ve bu durumun ilmüne zarar verdiğini belirtmiştir.¹⁰² İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de rivayetin isnadlarını ve farklı yedi lafzını zikrederek bu ifadelerin tek bir anlama geldiğini ve birbirini desteklediğini ifade etmiş ve hiçbir metni illetli kabul etmemiştir.¹⁰³

Ekseriyetle Hanbelî ve Hanefî ulemeden oluşan ikinci grup rivayeti tüm metinleriyle sahih kabul etmiş ve farklılıkların çelişki oluşturmadığını savunmuştur. Hanbelî fakîhi ve muhaddis İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1200), Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın (öl. 458/1065) eserine yazdığı ve hadis rivayetlerini Hanbelî fıkına uygun şekilde tertip ettiği eserinde Şâfiî'ye karşı çıkarak Enes b. Mâlik hadisini tüm metinleriyle tashih eder. İmamların sahihliği konusunda ittifak ettikleri bir hadisin, senet açısından ona yakın olmayan bir başka rivayetle zayıflatılmasına itiraz ederek hadisin lafız ve isnadına yönelik eleştirileri reddeder.¹⁰⁴ Benzer görüş İbnü'l-Cevzî'nin kitabı üzerinden yeni bir eser telif eden Hanbelî fakîhi ve muhaddis İbn Abdilhâdî (öl. 744/1343) tarafından da dile getirilir. Müellif, mezhebinin delili olarak Enes b. Mâlik hadisini zikrederek "Besmeleyi sesli okumazlardı", "Besmeleyi sesli okuduklarını işitmedim" ve "Kıraate 'elhamdülillâhi rabbi'l-âlemin' ile başarlardı" lafızlarının tümünü tashih eder.¹⁰⁵ Enes b. Mâlik rivayetinin lafızlarını tevîl eden bir diğer kişi İbn Teymiyye'dir (öl. 728/1327). Müellif, Enes b. Mâlik rivayetinin açık ve yorumla kapalı olduğunu vurgulayarak, Müslim rivayetinin¹⁰⁶ metnin bismelenin kıraat başında ve sonunda zikredilmediğini açıkça ifade ettiğini belirtir. Hadisin duyulmamış olma ihtimaliyle yorumlanamayacağını savunan İbn Teymiyye, rivayetlerin Fâtîha'yı kastettiği şeklindeki tevilleri reddederek ifadelerin doğrudan besmeleyi işaret ettiğini dile getirir.¹⁰⁷ Hanefî kâdî'l-kudâtı İbnü't-Türkmânî (öl. 750/1349), Beyhakî'nin Sünenü'l-kübrâ'sını eleştirmek üzere kaleme aldığı eserinde Şu'be → Katâde ve Sâbit el-Bünânî kanalıyla nakledilen bismelenin sesli okunmadığını/işitmediği ifade eden rivayetlere yer vererek Şâfiî'nin hadisten anlaşılması gerekenin sûreden önce Fâtîha'nın okunması görüşüne çıkar.¹⁰⁸ Hanefî muhaddis ve fakîh aynı zamanda Hidâye üzerine yazdığı eseriyle öne çıkan Zeylaî (öl. 762/1360) hadisin yedi farklı ifadesini aktararak hepsinin tek bir anlama (bismelenin sessiz okunması) geldiğini ve tüm rivayetlerin birbirini desteklediği sonucuna varır.¹⁰⁹ Bu görüşün aynı şekilde Aynî (öl. 855/1451) tarafından tekrarlandığı görülür.¹¹⁰

Üçüncü grup Mâlikî mezhebine mensup ulemeden oluşur. Bu gruptaki genel eğilim lafız çeşitliliğinden dolayı hadisi muhtarib kabul etmektir. Nitekim Kâdî İyâz (öl. 544/1149) Mâlikî hadisin zahirini esas aldığını, gizliden okunur görüşünde olanların ise sesli okumayı nefyeden hadisleri delil olarak kullandığını söyledikten sonra rivayetin lafızlarında ızdırab olduğunu ve Fâtîhayla birlikte okunmasını ispat eden görüş için söz konusu rivayetlerin delil olmayacağını ifade eder.¹¹¹ İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ise lafız farklılıklarına yer vermeden konuyla ilgili esas ihtilafın bismelenin Fâtîha'dan âyet olmasıyla ilgili olduğunu söyleyerek konu hakkındaki görüşleri açıklar.¹¹²

3.2. Sahîhayn Merkezli Kütüb-i Sitte Otoritesi

Müteahhir dönemde Kütüb-i Sitte, özellikle Sahîhayn, hadislerin sıhhati ve değerlendirilmesinde temel bir otorite hâline gelerek rivâyetlerin yorumlanmasında ve tenkidinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. İbnü'l-Cevzî, besmele rivâyetlerini değerlendirirken Sahîhayn'ın otoritesine sıkça vurgu yapar. Şâfiî ulemasının, Enes b. Mâlik'in rivâyetlerini Mesleme (öl. 120/737) rivâyeti¹¹³ ve Mu'temir b. Süleyman'ın (öl. 187/803) naklettiği metne dayanarak illetli kabul etme çabalarına itiraz eder. Ona göre Enes'in (r.a.) rivâyeti Sahîhayn'da yer alması ve sıhhati üzerine ittifak edilmiş olması sebebiyle eleştirilemez. İbnü'l-Cevzî, "(لا يجهرون)" lafzını aktaran râvilerin Sahîhayn râvileri olduğunu belirterek bu rivâyetin sahihliğine hükmedilmesi gerektiğini ifade eder.¹¹⁴

Zeylaî de benzer şekilde, bismelenin sesli okunmasını reddeden en güçlü delilin Sahîhayn'da yer alan Enes b. Mâlik rivâyeti olduğunu belirtir. Bu rivâyet "Peygamberimizin arkasında bulunanlardan hiçbirinin besmeleyi okuduğunu işitmedim" lafzıyla aktarılmıştır. Zeylaî, bu rivâyetin Kütüb-i Sitte ve diğer hadis kitaplarındaki farklı lafızlarını örnek vererek Şu'be → Katâde → Enes isnadını detaylandırır. İsnad zincirindeki râvilerin tamamının güvenilir olduğunu vurgulayarak

102 Zehebî, *Tenkihu't-tahkîh*, 1/150; Muhtasarı Kitâbu'l-Cehr bi'l-besmele, 53-7.

103 İbn Hacer, *Nüket ala kitâbi İbni's-Salâh*, 2/752.

104 İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk*, 1/353.

105 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. İbn Abdülhâdî, *Tenkihu't-tahkîk fi ehâdisi't-Ta'lik* (Riyad: Advâu's-Selef, 2007), 2/176-83.

106 Müslim de yer alan rivâyet "Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın (r.anhüm) arkasında namaza 'Elhamdülillâhi rabbi'l-âlemin' ile başlar kıraatin başında besmeleyi zikretmezlerdi." (Müslim, "Salât", 13).

107 Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddin b. Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed (Medine: Mecmû Melik Fehd, 2004) 22/413.

108 Alâüddin Ali b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî, *el-Cevherü'n-nakî alâ Süneni'l-Beyhakî* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty), 2/50-1.

109 Cemâlüddin Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li-ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü Riyân, 1997), 1/330.

110 Bedreddin Ebû Muhammed b. Muhammed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l-Kütüb İlmiyye, 2001), 5/414.

111 Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Dâru'l-Vefâ, 1998), 2/288.

112 Muhammed b. Abdullah b. el-Murabbî, *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta-i Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2007), 2/360-2.

113 Mesleme, Enes'e "Allah Resûlü namaza 'Hamd alemlerin Rabbi Allah'a' ifadesi ile mi yoksa 'Rahmân ve Rahim olan Allah'ın adıyla' ifadesi ile mi başarlardı diye sormuş, o da "Sen, bilmediğim/hıfzetmediğim bir şeyi bana sordun. Bunu senden önce kimse bana sormamıştı" cevabını vermiştir. Rivayetin farklı tarihleri için bk. Zehebî, *Muhtasarı Kitâbi'l-cehr bi'l-besmele*, 55.

114 İbnü'l Cevzî, *et-Tahkik fi ehâdisi'l-hilâf*, 1/354.

Sahîhayn'daki rivâyetin üstünlüğüne dikkat çeker.¹¹⁵

Ebû Şâme, *Sahîhayn*'ın otoritesini kabul etmekle birlikte Buhârî ve Müslim dışında yalnızca üzerinde ittifak edilen tek bir lafza yer veren Tirmizî ve Ebû Dâvûd'u da hadis ilminde önemli bir otorite olarak görür. Bu yaklaşımıyla *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kaynaklarının da hadislerin sıhhati ve değerlendirilmesinde belirleyici bir rol oynadığını vurgular.¹¹⁶

Sahîhayn'ın otoritesi yalnızca rivâyetlerin tashih edilmesiyle sınırlı kalmamış *Sahîhayn*'a yönelik tenkitlerin tenkidini de içermiştir. Bu meyanda Şerefüddîn et-Tîbî (öl. 743/1343), İbnü's-Salâh'ın "Bazıları bu rivâyeti illetli görmüştür" ifadesine değinerek onun Müslim'e yöneltilen bu eleştirilerden memnun olmadığını ima ettiğini belirtir. Tîbî, Enes b. Mâlik'ten nakledilen çeşitli lafızları ve Abdullah b. Muğaffel'in hadisini delil göstererek, tüm metinlerin besmelenin sesli okunmadığını ifade ettiğini ve aynı anlama geldiklerini vurgular. Rivâyeti illetli görenlerin iddialarının genellikle mezhepsel sebeplerden kaynaklandığını ancak hakkı kabul etmenin tartışmalardan daha öncelikli olduğunu ifade eder.¹¹⁷ Zerkeşî (öl. 794/1391) ise İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yönelik yazdığı *Nüket*'te Müslim lafzının illetli kabul edilmesine karşı çıkarak söz konusu lafzın Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'de (öl. 303/915) zikredilen başka tariklerle desteklendiğine dikkat çeker.¹¹⁸

Hatırlanacağı üzere Müslim, Evzâî'nin, Katâde'den naklettiği ziyadeli lafzı zikretmiş ardından İshâk b. Abdullah isnadını zikrederek bir önceki metne atıf yapmıştı. Bu durum lafızlarının aynı olmaması sebebiyle Beyhakî tarafından tenkit edilmiş ve aşırılık olduğu ifade edilmişti. Bikâî (öl. 885/1480), bu konuda Beyhakî'ye karşı çıkarak Müslim'in "نحو ذلك" gibi bir önceki metni işaret edecek bir ifade kullanmadığını aksine "يذكر ذلك" diyerek hadisin aslını kastettiğini ve bunda bir problem olmadığını ifade etmektedir.¹¹⁹

3.3. Hadis Usûlünün Kaideleşmesi

Mütekaddimîn döneminde hadislerin sıhhatine dair değerlendirmelerde, her bir rivâyeti kendi bağlamında inceleyen tespitler ön plandadır. Ancak müteahhir dönemde gerek hadis usulündeki telif faaliyetleri gerekse kurumsal şekilde hadis tedrisatı sonucunda bu yöntemler daha genel kurallara dönüştürülmüş ve hadis usulü kaideleri, tüm rivâyetlere uygulanabilecek standart bir yapıya kavuşturulmuştur.¹²⁰ Bu bağlamda, besmele rivâyeti özelinde yaşanan tartışmalara ve bu rivâyetin müteahhir dönemdeki değerlendirmelerine değinmek yerinde olacaktır.

İbn Receb (öl. 795/1393), Enes b. Mâlik hadisinin mana ile rivâyet sebebiyle eleştirilmesine karşı çıkar ve hadisin râvilerinin ilim, fıkıh, adalet ve takva sahibi olmalarını öne çıkararak savunma yapar. Ona göre bu özelliklere sahip râvilerin farklı lafızlarla rivâyette bulunmaları çelişki olarak görülmemelidir. Ayrıca bazı râvilerin, besmelenin zikredilmemesi gibi şüpheleri gidermek amacıyla yaptıkları ziyadeler de tenkit konusu edilmemelidir. Özellikle Evzâî gibi fesâhat ve belâgatiyle tanınan bir âlimin eklemelerinin reddedilmesini kabul etmeyerek sikanın ziyadesinin makbul olduğunu belirtir. Benzer şekilde, İmam Mâlik'in besmelenin okunmasını reddeden rivâyetinin eleştirilmesine de karşı çıkar ve Mâlik'in ilmi, takvası ve rivâyetlerdeki yetkinliğine dikkat çeker. İbn Receb, bu bağlamda, muhkem rivâyetlerin müteşâbih rivâyetlere reddedilmesinin caiz olmadığı gibi sarîh rivâyetlerin de muhtemel rivâyetlere reddedilmemesi gerektiğini vurgular.¹²¹ İbn Hacer ise Dârekutnî'nin "Katâde ve Enes b. Mâlik'ten mahfuz olan cehrin zikredilmediği lafızdır" sözüne karşı çıkarak bu sözün iki rivâyetten birini tercih etmeyi gerektirdiğini halbuki cem' imkânı varken tercihe gidilmeyeceğini vurgular. Ayrıca "Şu'be gibi bir râvinin naklettiği cehr lafzı nasıl şâz olabilir? diyerek rivâyeti zayıf kabul etmenin isabetli olmayacağını dile getirir.¹²² Görüldüğü üzere bu değerlendirmelerde sika râvinin ziyadesinin makbul olması ve rivâyet metinleri arasında cem' imkânı varken tercihe gidilmemesi kaideleri esas alınmıştır.

Rivâyetle ilgili mütekaddim dönemde tartışılmayıp müteahhir dönem usul kitaplarında gündeme gelen bir mesele, Evzâî'nin Katâde'den mükatebe yoluyla rivâyet etmesidir. Bu durum, hadisin isnadında geçen "وَعَنْ قَتَادَةَ أَنَّهُ كَتَبَ إِلَيْهِ يُخْبِرُهُ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ" ifadesinden anlaşılmaktadır.¹²³ Nitekim İbnü'l-Mulakkın (öl. 804/1401), Müslim hadisinde iki tane illet olduğunu ifade ettikten sonra bunlardan birinin isnadında, kimin yazdığı ve taşıdığı bilinmeyen bir yazışmanın yer alması olduğunu belirtir.¹²⁴ Benzer şekilde Süyûtî (öl. 911/1505), Müslim'in hadisinde 9 illet bulunduğuna hükmederek bunların arasında hadisin yazıyla nakledilmesi ve kâtibin kimliğinin bilinmeyişi zikreder.¹²⁵ Katâde'nin doğuştan âmâ olması ve rivâyetin senedinde Katâde'nin kâtibinin isminin zikredilmemesi sebebiyle isnatta kopukluk olduğu ifade edilmiştir. Sehâvî (öl. 902/1497) ise bu duruma dayanarak rivâyetin illetlendirilmesini kabul etmez ve Mâlik b. Dînâr¹²⁶ (öl. 130/748), Ebû Kılâbe

115 Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 1/329-30.

116 Ebû Şâme, *Kitabul-Besmele*, 404.

117 Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Hülâsâ fî Ma'rifeti'l-hadis* (Mısır: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2009), 80.

118 Zerkeşî, *Nüket*, 2/217.

119 Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/513.

120 Konuyla ilgili detaylı örnek ve değerlendirmeler için bk. Melibârî, *Nazarâtün cedide*, 17-51.

121 İbn Receb, *Fethu'l-bâri şerhu Sahihî'l-Buhârî*, 6/393-4.

122 İbn Hacer, *Nüket*, 2/766.

123 Müslim, "Salât", 13.

124 Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî fî Ulûmî'l-hadis* (Suûdi Arabistan: Dârü'l-Fevâz, 1413), 1/218.

125 Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/554.

126 Mâlik b. Dînâr rivayeti "Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım. 'Mâlikî yevmi'd-dîn'i okurladı" metniyle nakledilir. Buhârî, *el-Kıraâtü halfe'l-imâm*, 35 (No. 91)

el-Cermî¹²⁷ (öl. 104/722) ve Ebû Nuâme el-Hanefî'nin¹²⁸ (110-120/728-737) naklettiği metinlerde de besmelenin sesli okunmasının nefyedildiğini delil göstererek Evzâî'nin teferrüd etmediğini belirtir.¹²⁹

SONUÇ

Enes b. Mâlik'ten nakledilen besmele rivâyeti, isnad ve metin analizlerinde önemli bir çeşitlilik göstermekte olup farklı lafızlarla aktarılması nedeniyle rivâyetlerdeki mana ile rivâyet olgusunun etkilerini gözler önüne sermektedir. Özellikle Şu'be gibi sika râvilerden nakledilen farklı lafızlar, Evzâî'nin rivâyetinde vuku bulan ziyade mana farklılıklarına yol açmıştır. Bu durumda medârların esas alınarak yapıldığı isnad-metin incelemesi ihtilafın yalnızca Enes b. Mâlik'e değil sonraki tabakalardaki râvilerin rivâyet yöntemlerine de bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Rivâyetle ilgili ilk üç asırda muhaddisler tarafından tenkit edilen hususlar hadisin senediyle ilgili birtakım problemlere işaret etmektedir. Bu dönemde, fukahâ tarafından başka meselelerle ilişkilendirilerek illetlendirilen rivâyetlerdeki lafız farklılıkları, muhaddisler tarafında genelde mana birliği içinde değerlendirilmiş ve bu farklılıklar, rivâyetin sıhhatini tehdit eden unsurlar olarak görülmemiştir. Ancak özellikle konulu rivâyet kitapları ve müelliflerinin üslupları incelendiğinde muhaddislerin lafızlar yönündeki tercihleri zımnî olarak ortaya çıkmaktadır. Temel inşa dönemindeki telif tarzı, bu tercihlerinin açıkça değil dolaylı olarak ifade edildiğini gösterir. Hicri 4. ve 5. asırları içeren geçiş döneminde ise rivâyet etrafındaki değerlendirmelerin giderek lafız merkezli hâle geldiği görülmektedir. Enes b. Mâlik'ten nakledilen metinler kendi içerisindeki mukayesesinin yanında konuyla ilgili olan diğer delillerle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Bu durum münekkidin kimliğinde artan fikhî misyonunun etkisini göstermesi açısından önemlidir. Telif geleneği yine rivâyetlerden teşekkül eden eserler üzerine kurulsun da müelliflerin görüşlerini bir önceki döneme kıyasla çok daha açık bir şekilde dile getirdiği görülmektedir.

Müteahhir döneme gelindiğinde Enes b. Mâlik rivâyeti çerçevesinde ortaya konan tenkit ve yorumlar daha da çeşitlenmiş, hadisin mana ile nakledildiği vurgusu artmış, bazı râvilerin rivâyetleri illetli kabul edilirken, bazı metinler sahih görülerek tevil edilmiştir. Bu görüşlerde tenkidin uygulayıcısında fakih kimliğinin de etkili olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda, mütekaddim dönemde başlayan Kütüb-i Sitte'nin, özellikle de Sahîhah'ın otoriteleşme süreci tamamlanmış ve hadis tenkidi bu eserlerdeki rivâyetleri merkeze alarak şekillenmiştir. Ayrıca hadis usulü kaidelerinin sistemleşmesi ve genelleştirilmesi, hadis tenkit yöntemlerini etkilemiş ve önceki dönemlerde isnad açısından sorun teşkil etmeyen bazı unsurlar, müteahhir dönemde rivâyet için illet sebebi olarak değerlendirilmiştir. Besmele rivâyeti etrafında gelişen tenkit ve yorumlardan hareketle, hadis tenkidinin tarihsel süreçte sabit bir yöntemden ziyade, dönemin ilmî anlayışı ve münekkitlerin yaklaşımına bağlı olarak sürekli bir gelişim ve değişim gösterdiğini gözlemlenebilir.

Bu çalışma, tek bir rivâyeti ele aldığı için sonuçların genelleştirilmesinde sınırlılıklar taşımaktadır. İlerleyen araştırmalarda her bir dönemin ve münekkidler ait olduğu dönem içerisinde müstakil olarak incelenmesi sûretiyle lafız ve mana odaklı değerlendirmelerin tarihsel süreçte nasıl şekillendiği ve hadis tenkidindeki metodolojik değişimler daha geniş ele alınabilir.

Yazar Katkıları: Fikir-B.Ç; Tasarım-B.Ç; Denetleme-B.Ç; Veri Toplaması-B.Ç; Analiz veYorum-B.Ç; Literatür Taraması-B.Ç; Yazıyı Yazan-B.Ç; Eleştirel İnceleme-Y.K.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Conception – BÇ; Design – BÇ; Supervision – BÇ; Data Collection BÇ; Analysis -BÇ; Literature Search – BÇ; Writing Manuscript – BÇ; Critical Review – YK

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîb Abdurrahman A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ali b. Ca'd, Ebû'l-Hasen el-Cevherî. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.

Aydın, Osman. *Muhtelifü'l-Hadîs İlmi Çerçevesinde İbn Huzeyme'nin Sahîh'i*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

127 Ebû Kılâbe rivayeti "Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer (r.anhüm) 'Bismillâhirrahmânirrahîm'i sesli okumazlardı" metniyle nakledilir. İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/577 (No. 7020).

128 Ebû Nuâme rivayeti "Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer besmeleyi okumuyor yani sesli okumuyorlardı" metniyle nakledilir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/459 (No. 13259).

129 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/283.

- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed b. Muhammed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütüb İlmiyye, 2001.
- Bekrî, Yahyâ b. Abdullah. "Turuku Hadîsi Enes b. Mâlik radiyallu anhu fi'l-besmele fi's-salât". *Mecelletü't-Türâsi'n-Nevevî* 4/7 (Muharrem -Receb 1442), 79-161.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr, 2011.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-âsâr*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Va'î, 1412/1991.
- Bezzâr, Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *el-Bahrü'z-Zehhâr*. thk. Adil b. Sa'd. Medine: Mektebetü'l-Ulûm, 2009.
- Bikâî, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât. *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyyeti'l-hadîsiyye*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavku'n-Necâ, 2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Cüz'ü el-kıraatü halfe'l-imâm*. thk. Fazlurrahman Sevrî. Pakistan: Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- Büyükkaynak, Sami. "Rivâyetlere Göre Besmelenin Sûre Başlarında Müstakil Bir Âyet Olup Olmadığı ve Namazda Kıraati Meselesi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2001), 277-303.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-İlelül-vâride fi'l-ehâdisi'n-neveviyye*. thk. Mahfûzurrahmân es-Silefî. 16 Cilt. Riyâd: Dâru't-Taybe, 1985.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Esed. 4 Cilt. Suûdi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *el-Müstahrec*. thk. Eymen b. Arif. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. Beşîr. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 4 Cilt. Delhi: Matbaatü'l-Ensâriyye, 1332.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Muhammed Abdurrahman b. İsmail. *Kitâbü'l-besmele*. thk. Adnan b. Abdurrezzâk. Birleşik Arap Emirlikleri: Mecmeu's-Sekâfî, 2004.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali b. Müsennâ b. Hilâl. *Müsned-i Ebî Ya'la*, thk. Hüseyin Esed. 13 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1984.
- Güven, Sema Korucu. *Siyasî ve İtikadî Tartışmaların Kütüb-i Sitte'deki Yansımaları*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doltora Tezi, 2023.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li'ahlâkî'r-râvî*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1444.
- Haider, Najam. "To Basmalah or not to Basmalah: Geography and Isnad in Early slamic Legal Traditions". *Prosopography approaches and applications. A handbook*. ed. K. S. B. Keats-Rohan. Oxford: Unit for Proso-pographical Research, Linacre College, 2007.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb İlmiyye, 1990.
- İbn Abdülber, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İnsâf*. Riyad: Advâu's-Selef, by., 1997.
- İbn Abdilhâdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tenkîhu't-tahkîk fi ehâdisi't-Ta'lik*. 5 Cilt. Riyad: Advâu's-Selef, 2007.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-İlel*. thk. Saîd b. Abdullah. 7 Cilt. Riyad: Matâbi'l-Hamîzî, 2006.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Hût. 25 Cilt. Riyad: Dâru'l-Künûz, 2010.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed. *Nuket ala kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Hadi Umeyr. 2 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahihî'l-Buhârî*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemîyye, 2013.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *el-Müsnedü's-sahîh ala't-tekâsim ve'l-enva'*. thk. Muhammed Ali Sönmez. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kavzî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâu'l-Kütüb el-Arabiyye, ty.
- İbn Receb. Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*. Medine: Mektebetü Gurabâ el-Esriyye, 1996.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn. *Mecmûu fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed.

- Medine: Mecmû Melik Fehd, 2004.
- İbnü'l- Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta-i Mâlik*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2007.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî. *et-Tahkik fî ehâdisi'l-hilâf*. thk. Muhammed es-Sa'denî. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed. *eş-Şâfi fî şerhi Müsned-i Şâfiî*. 5 Cilt. Riyad: Mektebü'r-Rüşd, 2005.
- İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Mukni' fî Ulûmi'l-hadîs*. Suûdi Arabistan: Dârü'l-Fevâz, 1413,
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nurettin İtır. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1986.
- İbnü't-Türkmânî, Alâüddîn Ali b. Osmân b. İbrâhîm. *el-Cevherü'n-nakî alâ Süneni'l-Beyhakî*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty.
- Kağıt, Nurullah. *Hanefî Mezhebindeki Fıkhi İstidlaller Bağlamında Ziyadetü's-sika (Tahavî Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Karagozoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiü's-sanâî fî tertîbi'l-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1338.
- Kaya, Münir Yaşar. "Besmelenin Âyet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fıkhi Hükümlere Etkisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2002), 295-317.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta'*. thk. Muhammed el-A'zamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâid b. Sultan Âli Nehyân li'l-Amel, 2004.
- Melibârî, Hamza. *Nazarâtün cedide fî ulûmi'l-hadîs*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yusuf. *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri. *el-Câmius's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1955.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 8 Cilt. Haleb: Mektebetü Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1986.
- Özçeltelkeçi, Ümmühan. *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamli Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahîh'inde Değerlendirışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Râmhürmüzî, İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâi'*. thk. Ebû Zeyd. Mısır: Dâru'z-Zehâir, 2016.
- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed. *Nihâyetü'l muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1984.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1994.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. çev. Muhammed Enes Topgöl, Faik Akcaoğlu. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *es-Sünenü'l-me'sûre*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1406/1986.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1403/1938.
- Şeybânî, Nuhammed b. Hasan. *el-Hucce alâ ehl-i Medîne*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403.
- Tahavî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu mea'ni'l-âsâr*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Hülâsâ fî Ma'rifeti'l-hadîs*. Mısır: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2009.
- Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garp İslamî, 1997.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *İ'lelû't-Tirmizî el-kebîr*. thk. Ebû Tâlib el-Kâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivâyetten Râviye Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*. İstanbul: İFAV Yayınları, Birinci Basım, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Yahyâ, Hamed b. Salih. *Ahkâmü'l-istiâze ve'l-besmele*. Ders Notları.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, Altmış Birinci Basım, 2021.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.

- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Muhtasar Kitâbü'l-cehr bi'l-besmele*. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Beynûne, 2005.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. 3 Cilt. Riyad: Edvâu's-Selef, 1998/1419.
- Zeylaî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf. *Nasbu'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü Riyân, 1997.

EXTENDED SUMMARY

This study examines the historical impact of the concept of transmission by meaning (mana) on hadith criticism methodologies. It focuses on the basmala narration transmitted by Anas b. Malik and explores the textual and semantic variations surrounding this narration and their implications for hadith criticism. The research delves into how criticism mechanisms evolved across historical periods for narrations transmitted with semantic variation and how these transformations influenced the authenticity and coherence of hadiths. The main problem is the role that textual changes, resulting from semantic transmission, play in the evaluation and preservation of hadiths.

The study identifies two primary periods in the history of hadith criticism. The first one, the *mutaqaddim* (early) period, dates back to the fifth century AH and is divided into two phases: foundational and transformative. The foundational phase, spanning the first three centuries AH, was characterized by scholars' focus on preserving semantic coherence rather than scrutinizing textual differences, while *isnad* reliability was the primary concern. During the transformative phase, increasing interaction among legal schools and disciplines highlighted the contextualization of narrations and detailed textual analyses. These developments reflect an evolving approach to hadith criticism, blending traditional methods with a growing emphasis on interpretation.

The second one, *muta'akhir* (later) period, beginning in the sixth century AH, witnessed the influence of legal schools, the canonization of the *Kutub al-Sittah*, and the standardization of hadith methodology. These factors shaped a more systematic and interdisciplinary framework for hadith criticism. Scholars in this period emphasized reconciling textual variations with established norms and demonstrated a heightened focus on analyzing narrations within the broader Islamic scholarly tradition.

The basmala narration by Anas b. Malik serves as a key case study due to its extensive textual and semantic variations. Transmitted with seven distinct textual formulations by various narrators, it illustrates how semantic transmission influenced the narrative structure. This narration intersects with *qira'at*, *fiqh*, and hadith studies, making it a prominent example of the interplay between these fields. Through this narration, the study seeks to identify how textual variations arise and their effects on hadith criticism.

The research employs the *mu'arada* (comparison) method, analyzing narrations in terms of *isnad* and text. Within the same *isnad* group, narrations were compared internally and across groups to trace the sources of textual variations. The study also includes a comprehensive literature review to contextualize the narrations historically and to analyze the differences in criticism methodologies between the *mutaqaddim* and *muta'akhir* periods. This investigation fills a gap in the existing literature, where basmala narrations have often been examined within the contexts of *qira'at* and *fiqh* but rarely for their implications in hadith criticism. By addressing textual variations' role and significance, the study offers a new perspective.

Findings reveal that narrations within the same *isnad* group generally exhibit textual consistency, although semantic transmission by some narrators introduced notable variations. In the *mutaqaddim* period, textual differences were generally not viewed as threats to authenticity, and scholars prioritized *isnad* reliability. However, the *muta'akhir* period brought a more detailed analysis of these variations, aligning interpretations with legal schools' norms. The canonization of the *Kutub al-Sittah*, particularly *Sahihayn*, played a decisive role in shaping hadith criticism, as narrations in these works became authoritative benchmarks. The basmala narration exemplifies how textual and semantic criticism approaches were integrated into the historical development of hadith methodologies.

While focusing on a single narration, this study offers valuable insights into the application of hadith criticism methodologies over time and the influence of textual variations on hadith studies. By providing a foundational analysis, it opens pathways for further comparative studies of narrations transmitted by other Companions and narrators. This contribution deepens understanding of the historical transformations in hadith criticism and the nuanced methodological responses to textual variations within the Islamic scholarly tradition.